

SVEUČILIŠTE
HERCEGOVINA
HERZEGOVINA UNIVERSITY

PUTOKAZI

Interdisciplinarni znanstveno-stručni časopis

ISSN: 2566-3755 • putokazi.eu

2023.

Vol. 11

No1-2

ISSN 2566-3755

SVEUČILIŠTE HERCEGOVINA

PUTOKAZI

GODINA XI.
Broj 1-2 2023.

Nakladnik:

Sveučilište Hercegovina, Kneza M. Viševića Humskog bb, 88000 Mostar

Uredničko vijeće:

Ddr. sc. Milenko Kundačina, profesor emeritus, Sveučilište Hercegovina, predsjednik

Dr. sc. Jelena Brkić Šmigoc, izvanredni profesor, Univerzitet u Sarajevu

Dr. sc. Nataša Šantić, docent, Sveučilište Hercegovina

Dr. sc. Martina Primorac, docent, Sveučilište Hercegovina

Drina Dodig, mag. Tajnica

Glavni urednik: ddr. sc. Milenko Kundačina, profesor emeritus

SADRŽAJ

ČLANCI I STUDIJE

Katarina Tadić Lesko, Ustanova „Centar za socijalni rad Grada Mostara“ Mostar, Bosna i Hercegovina

Razvod braka u suvremenom društvu (stručni članak).....7-24

Ruža I. Tomić, Sveučilište Hercegovina – Fakultet društvenih znanosti dr. Milenka Brkića, Bosna i Hercegovina

Vidovi odgoja djece bez roditeljskog staranja (izvorni znanstveni članak)....25-52

Martina M. Primorac, Sveučilište Hercegovina, Mostar, Bosna i Hercegovina

Karolina Tadić-Lesko, Ustanova „Centar za socijalni rad Grada Mostara“ Mostar, Bosna i Hercegovina

Identifikacija potreba jednoroditeljskih obitelji u Federaciji Bosne I Hercegovine (izvorni znanstveni članak).....53-76

Kristina S. Slunjski, Varaždin, Republika Hrvatska

Prikaz obitelji u romanima o smogovcima Hrvoja Hitreca (stručni članak).....77-90

Radoje Lj. Laušević, Univerzitet Crne Gore Kotor – Institut za biologiju mora, Crna Gora

Mirjana B. Bartula, Univerzitet Metropolitan Beograd – Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Srbija

Valorizacija akvatičnog biodiverziteta Jadrana kao turistička ponuda (prethodno priopćenje).....91-102

Nemanja Ž. Budimir i Tanja Budimir, Fondacija „Andrej Budimir“ Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Uticaj digitalizacije na računovodstvenu profesiju (stručni članak).....103-116

BILJEŠKE O AUTORIMA.....	117–118
UPUTE AUTORIMA	119–121

CONTENT

ARTICLES AND STUDIES

Katarina Tadić Lesko, Institution "Center for Social Work of the City of Mostar"
- Mostar, Bosnia and Herzegovina

Divorce in modern society (professional article).....7-24

Ruža I. Tomić, Herzegovina University – Faculty of social sciences dr. Milenka Brkića, Bosnia and Herzegovina

Forms of child upbringing without parental care (original scientific article).....25-52

Martina M. Primorac, Herzegovina University, Mostar, Bosnia and Herzegovina
Karolina Tadić-Lesko, Institution "Center for Social Work of the City of Mostar"
- Mostar, Bosnia and Herzegovina

Identification of the needs of single-parent families in the Federation of Bosnia and Herzegovina (original scientific article).....53-76

Kristina S. Slunjski, Varaždin, Republic of Croatia

Presentation of family in novels about Smogovci by Hrvoje Hitrec (professional article).....77-90

Radoje Lj. Laušević, Institute of Marine Biology, University of Montenegro, Kotor, Montenegro

Mirjana B. Bartula, Faculty for Applied Ecology Futura, University Metropolitan, Belgrade, Serbia

Valorisation of Adriatic aquatic biodiversity as touristic offer (previous communication).....91-102

Nemanja Ž. Budimir i Tanja Budimir, Foundation „Andrej Budimir“, Banja Luka, Bosna i Hercegovina / Bryggan,

Impact of digitalization on the accounting profession (professional article).....103-116

ABOUT THE AUTHORS.....117–118

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS.....122–124

Karolina Tadić Lesko
Sveučilište Hercegovina Mostar

RAZVOD BRAKA U SUVREMENOM DRUŠTVU

Sažetak

Razvod i razdvajanje djece od jednog roditelja u smislu prestanka življenja s tim roditeljem su teški, a kontinuirani sukobi između roditelja dodatno narušavaju obiteljsku dinamiku kao i psihofizičko stanje članova obitelji. Maltretiranje, nasilje, manipulacija, uskraćivanje doprinosa za uzdržavanje djeteta i kršenje brakorazvodnih sporazuma među mnogim su ponašanjima s kojima se bračni parovi suočavaju pred razvodom kao i razvedeni roditelji. Nerijetko, roditelji su pod stresom zbog novčanih briga, pravnih problema, priča o izdaji i neizvjesnosti u svezi s budućnošću. Zato je uvijek ispravno pokušati riješiti sukob na inteligentan i civiliziran način. Kada netko postane razvedeni roditelj, on često ostane bez obiteljske i društvene podrške iz razloga što obitelj i društvo znaju osuđivati, birati strane, osjećati se neugodno ili se ne mogu povezati s novom stvarnošću razvedene osobe. U tom slučaju, isključenost iz zajednice kod razvedenih roditelja rađa osjećaj otuđenosti i beznađa. Obzirom na sve veću stopu razvoda u FBiH, razvedeni roditelji se suočavaju s različitim problemima pa im je potrebna pravna usluga i socijalni oblici pomoći kroz stručnu podršku koja je neizostavna u procesu razvoda braka kao i nakon razvoda braka. Također, razvedeni roditelji mogu pomoći sebi i djeci na način da se suoče s tim poteškoćama tako što će međusobno razgovarati o svojim osjećajima i raditi zajedno na rješavanju obiteljskih i drugih problema koje razvod nosi.

Ključne riječi: roditelji, problemi, brakorazvod, posljedice, prevencija.

Uvod

Suvremeno društvo je obilježeno blagostanjem i neovisnošću s jedne strane, a s druge strane to blagostanje i neovisnost su samo prividne. Ako se uzme u obzir da suvremeno društvo nije neovisno jer je podložno utjecaju ratova, pandemija, migracija, ekstremnog siromaštva i urbanog getoizma, ovisnosti, povećanju nasilnog ekstremizma, globalnog i lokalnog nezadovoljstva pojedinaca i grupa. Raspadaju se brakovi i transformira se *najmanja društvena jedinica – obitelj*, a oni koji opstaju u svome tradicionalnom ruhu, nerijetko se promatraju u suvremenom društvu *staromodnim lađama koje plove opasnim vodama suvremene stvarnosti*. „Inovacijama, neprestanim mijenjanjem, usavršavanjem se stvaraju novi uvjeti za nastajanje zajednice u kojoj bi pojedinac razvijao svoje

stvaralačke osobine i živio u čvrstom kontaktu s okolinom i okolišem. Pitanje je od posebne važnosti: da li se tome cilju približavamo ili se od njega neprestano udaljavamo. Dilema je posebno nazočna kada se nastoje zacrtati najnovije pojave u suvremenoj civilizaciji i kada se pokušava odrediti koliko one djeluju kao koheziona ili razorna sila društva, i koliko im se pojedinac podređuje ili nadređuje. Uočiti je da većina teoretika suvremenog društva, kada određuju položaj pojedinca u zajednici, njegovoj okolini, ističe da je riječ o gomili usamljenika, otuđenom čovjeku, primalačkoj ličnosti, čovjeku aspiracija, masovnom potrošaču, jednodimenzionalnom čovjeku...“ (Martinić, 1975: 20).

Je li za porast razvoda braka odgovorno nasilje kao sve veća pojava u suvremenom društvu, obzirom da vlada na globalnoj sceni i da su „dnevne tiskovine pune tekstova i slika koje potiču destrukciju obitelji i braka, filmovi i nove tehnologije (internet). Jednostavno, i suvremena znanost i umjetnost često stoje u službi razaranja braka i obitelji“ (Koprek, 2010: 775). Kojim onda ruhom da se zaogrne brak u društvenom i pravnom kontekstu suvremenog društva koje se neprestano transformira, društva koje nudi bezbroj neistinitih i nerazvrstanih informacija i gdje se više ne poznaje *točno i netočno* i ne razaznaje *dobro i loše*. Je li se „najčešći razlozi za raskid braka pronalaze u sebičnosti, egoizmu, emotivnoj nezrelosti, različitim ovisnostima i nasilju svake vrste dok brze promjene uzrokovane općim društvenim i kulturnim razvojem pogoduju udaljavanju ljudi jednih od drugih“ (Koprek, isto). U svakom slučaju, prekid bračne zajednice, uključujući period prije i poslije njega, sa sobom nosi brojne promjene i potreban je izrazit psihološki napor supružnika za prilagodbu nastaloj situaciji“ (Štifter i sur. 2016: 277) s fokusom na zajedničku brigu za dobrobit njihove djece. Razvod je nekada nužan, nekada ne, ali je za obitelj uvijek stresan događaj, posebice, ako je razvod visoko konfliktan. Takav razvod se negativno odražava na psihofizički razvoj djece pa je stoga potrebno intenzivno raditi na prevenciji teškoća koje uzrokuje.

RAZVOD BRAKA U DRUŠTVENOM I PRAVNOM KONTEKSTU

Sretni brakovi počinju kada se vjenčamo s onima koje volimo,
a procvjetaju kada volimo one s kojima se vjenčamo" (Tom Mullen 2005.)

Brak po slobodnom izboru

Kada osoba razmišlja o braku, misli na ljubav i slobodu i automatski pristaje na to, na velike osjećaje pohranjene u braku. Po dogovoru ili slobodnom izboru, ljudi traže savršene muževe i žene, ali nitko nije sto posto savršen.

Uspjeh braka je u međusobnom razumijevanju i prihvaćanju, ali i u međusobnoj ljubavi i poštovanju. Ni dogovoreni brakovi ni brakovi po slobodnom izboru nisu bolji jedni od drugih, "Sklapanje braka je kompletan paket. Ne stupa se u brak s osobom kao takvom, već s njenim navikama, obitelji, emocionalnim problemima, podrijetlom, iskustvima, karijerom i mnogim drugim stvarima s kojima se treba baviti" (Arranged Marriage vs. Free-choice Marriage). Također, veliku ulogu igra i čovječnost, ona se „odnosi na čovjeka i njegov ljudski odnos prema drugim ljudima i samome sebi, prema svim materijalnim i duhovnim vrijednostima“ (Vukasović, A. 1999: 161), i to je nužno za život u društvenoj zajednici, obitelji, u braku.

Prema Obiteljskom zakonu FBiH (čl. 6.) brak je uređena zajednica života žene i muškarca. Također, brak je proces zajedničkog življenja u kojem supružnici sazrijevaju i u kojem se trebaju konstantno baviti međusobnim odnosom, prilagođavati se jedno drugome kao i raditi na prihvaćanju njihovih sličnosti i različitosti.

Mullen (2005) tvrdi da brakovi po slobodnom izboru utemeljeni na ljubavi ili romantici nude više neovisnosti i slobode u usporedbi s dogovorenim brakovima gdje muškarca i ženu biraju roditelji pa postoji pritisak da takav brak nije toliko prikladan i neovisan. Međutim, nijedan brak nije nužno idealan. Stoga postaje teško predvidjeti idealnu vrstu braka. Odluka je na pojedincu, želi li on biti dio dogovorenog braka ili braka po slobodnom izboru. Istraživanja pokazuju da odabrana vrsta braka često odražava vrijednosti, tradiciju, uvjerenja i kulturu osobe i običaje i prije donošenja tako velike odluke većina ljudi razmisli o svojim vrijednostima, tradiciji, uvjerenjima, i kulturnim običajima jer znaju da će to imati veliki utjecaj na njihovu budućnost. (Mullen, 2005 u Arranged Marriage vs. Free-choice Marriage). Nezamislivo je živjeti u braku bez kvalitetne supružničke komunikacije. Bitne pretpostavke uspješnog i kvalitetnog komuniciranja u braku: Prva je pretpostavka kvalitetne bračne komunikacije, sposobnost i spremnost da se izgovori ono što se misli i osjeća.

Druga pretpostavka kvalitetne bračne komunikacije jest sposobnost i spremnost da se doživljeno izrazi riječima. Ako doživljeno ostane neizgovoreno, ako se ne usudimo ili ne smijemo svoja stvarna doživljavanja u braku izgovarati pred partnerom, tada se bračni odnos pretvara u teško predvidivo događanje.

Treća pretpostavka kvalitetne bračne komunikacije je sposobnost i spremnost da se razgovara o međusobnim odnosima. Upravo se taj odnosni aspekt bračne komunikacije rijetko izražava riječima; ostaje na neverbalnoj razini, što otežava ili čak onemogućuje partnerima da razjasne i usuglase svoje odnose.

Četvrta pretpostavka kvalitetne bračne komunikacije je razgovor o seksualnom aspektu njihova bračnog života. Spremnost komuniciranja o seksualnim problemima je bitna komponenta sposobnosti i zrelosti za brak (Brajša, 1998: 32-33).

Brak uz kvalitetnu komunikaciju supružnika treba biti mjesto ljubavi i poštovanja, a „da bi obitelji bile humane i sigurne sredine, trebaju, između ostalog, pozornost posvećivati međusobnoj podršci i povjerenju, zainteresiranosti, emocionalno toplim odnosima, iskazivanju ljubavi i tolerancije, pravednosti prema svim članovima, njihovoj jednakopravnosti, pozitivnim interakcijama i realnim očekivanjima“ (Bilić, Zloković, 2004: 162).

Uzroci razvoda braka

„Stalne društvene promjene dovele su do velikih promjena i u obitelji. Ona je sve krhkija, lako dolazi do bračne disolucije što značajno mijenja njezinu strukturu, odnose pa i stil života“ (Janković, 2008: 19). U mnogim zapadnim državama, prekid bračne zajednice (razvod) sve češće biva učestali proces obiteljske dinamike. U tom pogledu, nužno je ustanoviti razloge koji dovode do razvoda braka koji se kasnije mogu odraziti u suradnji roditelja u ostvarivanju potreba njihove zajedničke djece i drugih relevantnih dogovora vezanih za djecu nakon razvoda braka (Štifter i sur., 2016: 288).

„Očito je da izvjestan broj mladih ne shvaća bit i značenje društvenih normi bez kojih ljudsko društvo i ne bi bilo društvo. Točno je da se granice čovjekove slobode stalno proširuju i obogaćuju novim normama, čovjek se bitno razotuduje, ali je pitanje da li se kroz „slobodnu ljubav“ mladi čovjek razotuduje“ (Luburić, 1996: 42).

Rezultati istraživanja Štifter i sur. (2016) pokazuju kako su parovi navodili sljedeće uzroke koji su ih doveli do razvoda braka: Komunikacijski problemi, emocionalno udaljšavanje, nedostatak emocionalne podrške i poštovanja, neusklađenost partnerskih očekivanja, nedostatak instrumentalne podrške, partnersko nasilje, financijski problemi, partnerovi roditelji kao izvor sukoba, roditeljstvo kao izvor sukoba, emocionalni/psihčki problemi pojedinca i nevjera. Od navedenih razloga, prvi uzrok je komunikacijski problem koji otvara vrata emocionalnom udaljšavanju partnera.

Rezultati istraživanja Shelby i sur. (2013.) su pokazali da su najčešće navedeni razlozi za razvod braka pronalaze na individualnoj razini; nedostatak bliskosti (75,0%), nevjera (59,6%) i previše sukoba i svađa (57,7%), a zatim prerani ulazak u brak (45,1%), financijski problemi (36,7%), zlorporaba sredstava ovisnosti (34,6%) i obiteljsko nasilje (23,5%). Ostali problemi, kao što su vjerske razlike, zabilježeni su u manje od 20% slučajeva.

2018. godine iz mostarskog Centra za socijalni rad kao najčešći razlozi za razvod braka navedeni su: neslaganje karaktera, zatim nasilje, alkoholizam, te preljub (prema: <https://www.jabuka.tv/hnz-mostar-rekorder-po-broju-razvoda/>).

Isto je navedeno i 2019. godine, s tim da se odmah iza nasilja našla ovisnost kao uzrok razvoda braka (<https://www.hercegovina.info/vijesti/mostar/mostar-u-devet-mjeseci-44-para-trazila-posredovanje-prije-razvoda-braka-od-razvoda-odustala-2-para-171902/171902/>). Najčešći razlozi za razvod braka, prema iskustvima Centra za socijalni rad Zenica (2022) su karakterne razlike partnera, njihova nezrelost, sklonost porocima, te neriješeno materijalno i stambeno pitanje. Iz istog centra navodi se kako se mijenjaju razlozi za razvod braka pa je uočeno da fizička razdvojenost supružnika radi privremenog zaposlenja u inozemstvu dovodi do njihove emotivne i intimne udaljenosti, što uzrokuje čestu pojavu preljuba, bilo da je riječ o muškarcu koji je otišao na rad ili ženama koje ostaju s djecom. Također, prerano stupanje u bračnu zajednicu, kratko predbračno poznanstvo, nezrelost i nespremnost da se ispune obveze koje brak podrazumijeva, jedan su od vrlo čestih razloga za traženje razvoda braka. Tu su bitni i faktori nedostatka i nespremnosti na komunikaciju, koja je ključna u svakoj zajednici, pa i bračnoj. Isto tako, kao jedan od čestih razloga prekidanja bračne zajednice jeste premalo slobodnog vremena koje bi se posvetilo supružniku i djeci. Veliki broj ljudi radi kod privatnih poslodavaca što uključuje i rad vikendima, a to često dovodi do otuđenosti od obitelji. Česta je i pojava konzumiranja opijata koja dovodi do ovisnosti, čega mnogo njih nije svjesno, govoreći da se radi o blagim opijatima koji ne štete zdravlju niti odnosima u obitelji. Potom, kao jedan od važnih razloga za razvod braka jesu neriješeno materijalno i stambeno pitanje, neizvjesnost i nesigurnost u ekonomskom smislu, što narušava odnose supružnika. <https://nasarijec.ba/sta-su-najcesci-razlozi-za-razvod-braka/>. Milić (2022) navodi kako na području Bosne i Hercegovine partneri najčešće kao razlog za razvod braka navode razlike u pogledima na brak i bračne uloge, nedostatak ili gubitak emocija prema bračnom partneru, paralelne veze, kao i probleme finansijske prirode” <https://hayat.ba/raste-broj-razvoda-u-bih-ovo-su-najcesci-razlozi/578808/>.

Postupak razvoda braka u Federaciji Bosne i Hercegovine

U Bosni i Hercegovini reguliranje ustanove braka i obitelji je u nadležnosti entitetskih zakonodavnih tijela. Razvod braka u Federaciji Bosne i Hercegovine regulira se Obiteljskim zakonom kojeg je usvojio Parlament Federacije Bosne i Hercegovine 2005. godine. Ovaj zakon normira jedinstven razlog zbog kojeg se može zahtijevati razvod braka, a to je teška i trajna poremećenost bračnih odnosa (čl. 41). Razvod braka mogu zahtijevati supružnici tužbom ili zahtjevom za sporazumni razvod braka (čl. 42) kod nadležnog suda.

Fenomenom razvoda braka u Bosni i Hercegovini bave se u prvom redu stručnjaci u području socijalne skrbi, koji rade i na prevenciji razvoda braka, a zatim na rješavanju situacije u kojoj se nađu supružnici u postupku razvoda braka, prvenstveno u odnosu na njihovu djecu. Pitanjem razvoda braka bave se i vjerske institucije sa svoga stajališta predbračnim kao i bračnim savjetovanjem.

Postupak posredovanja prije razvoda braka propisan je Obiteljskim zakonom Federacije Bosne i Hercegovine. Propisano je, da prije podnošenje tužbe za razvod braka jedan bračni partner ili oba, koja imaju djecu nad kojom ostvaruju roditeljsku skrb, dužni su podnijeti zahtjev za posredovanje fizičkom ili pravnom subjektu ovlaštenom za posredovanje. Federalni ministar rada i socijalne skrbi propisao je uvjete koje moraju ispunjavati subjekti ovlašteni za posredovanje. Ukoliko je boravište drugog bračnog partnera nepoznato najmanje 6 mjeseci, ili ako mu je oduzeta poslovna sposobnost, prvi bračni partner nije dužan podnositi zahtjev za posredovanje. Zahtjev za postupak posredovanja prije razvoda brak podnosi se ovlaštenoj osobi na čijem području podnositelj zahtjeva ima prebivalište ili boravište ili na čijem području su bračni partneri imali zajedničko prebivalište. Osoba ovlaštena za posredovanje je dužna u roku od 8 dana od prijema zahtjeva pokrenuti postupak posredovanja, na način da će pozvati oba bračna partnera da pristupe i sudjeluju u postupku. U ovom postupku opunomoćenici ne mogu zastupati bračne partnere niti mogu nazočiti postupku. Ukoliko ovlaštena osoba u postupku posredovanja ne uspije otkloniti uzroke koji su doveli do poremećaja bračnih odnosa i ne izmiri bračne partnere, dužna ih je upoznati s mogućnostima posjete bračnim savjetovalištima ili drugim ustanovama koje im mogu pomoći i savjetovati ih. Ukoliko bračni partneri ne uspiju da se dogovore oko pitanja vezanih za njihovu djecu ovlaštena osoba će nastojati da im pomogne da se oko istoga dogovore. Ako se bračni partneri ne uspiju dogovoriti oko pitanja koja proizlaze iz postupka razvoda braka u odnosu na njihovu djecu organ skrbništva će po službenoj dužnosti ili na zahtjev ovlaštene osobe odlučiti o tome, a ta odluka važiti će do donošenja pravomoćne sudske odluke o razvodu braka. Osoba ovlaštena za posredovanje će o ovome sastaviti zapisnik, a započeti postupak se mora okončati u roku od dva mjeseca, a u naročito opravdanim slučajevima taj se rok može produžiti za još jedan mjesec.

Osoba ovlaštena za posredovanje sudu dostavlja mišljenje i prijedlog koji sud u postupku razvoda braka može ali i ne mora prihvatiti, obzirom da sud donosi odluku o povjeravanju djece, o načinu održavanja osobnih odnosa i neposrednih kontakata s roditeljem s kojim djeca neće živjeti te odlučuje o visini mjesečnog doprinosa za uzdržavanje djece, roditelju s kojim djeca ne žive.

PREDBRAČNO I BRAČNO SAVJETOVANJE

Postmoderni čovjek ulazi u prostor u kojemu nitko nije spreman na apstraktno ali i jasno razmišljanje. Moral, etika i ljudsko dostojanstvo stavljaju se pod giljotinu ciničnih, zapravo neodgovornih arhitekata genoma i alkemičara gena. Upravo je zato čovjek na početku XXI. stoljeća zaigran relativizmom i individualizmom, opijen svojim strastima, došao do mutne spoznaje o vlastitoj slobodi bez odgovornosti (Koprek, 2010:761). Je li zbog toga „u mnogim zapadnim državama, prekid bračne zajednice (razvod) sve češće biva učestali proces obiteljske dinamike“ (Štifter i sur., 2016: 288). Proces koji ruši koncept zdrave obiteljske dinamike jer je „rastava braka zapravo rastakanje postojeće obitelji. U današnjem vremenu kada se govori o rastavi i nesvjesno u prvi plan dolaze bračni parovi, govori se o rastavljenim i raspalim brakovima, a rjeđe o rastavljenim i razorenim obiteljima“ (Baloban, 2002: 347). Zasigurno je radi toga „nužno ustanoviti razloge koji dovode do razvoda braka koji se kasnije mogu odraziti u suradnji roditelja u ostvarivanju potreba njihove zajedničke djece i drugih relevantnih dogovora vezanih za djecu nakon razvoda braka“ (Štifter i sur., 2016: 288).

Pozornost se treba usmjeriti na prevenciju konflikta supružnika tijekom i nakon razvoda braka, a tome služi obiteljska medijacija. Niz je prednosti medijacije u rješavanju obiteljskih sukoba (Roberts, 1988 u Sladović 2005: 9), u odnosu na rješenja sukoba i sporova koja donose sudovi ili treće osobe unutar socijalnih službi:

Odluke donose oni koji s njima trebaju živjeti, na koje se i odnose, a ne treća strana. Zadržavanje kontrole unapređuje samopoštovanje i dignitet članova obitelji.

Samostalno donošenje odluka povećava vjerojatnost ostvarivanja sporazuma (skrbnništvo nad djecom, financijska podrška i roditeljski plan imaju veću vjerojatnost održavanja ako su zajedno osmišljeni). Čak i kada se ne postigne sporazum, medijacija je korisna jer osigurava bolje uvjete komunikacije i povećava međusobno razumijevanje.

Obiteljsko posredovanje "briše" granice između pravnih, emocionalnih i praktičnih aspekata sukoba. Cilj medijacije je racionalno donošenje odluka uzimajući u obzir cjelokupne potrebe osoba.

Razvijanje trajnog roditeljskog partnerstva uslijed zajedničkog interesa za dobrobit djece.

Medijacija je uvijek usmjerena naprijed, u budućnost, na ono što sudionici žele.

Rješenja postignuta medijacijom mogu se lakše mijenjati, kada se okolnosti promijene.

Medijacija pruža značajno iskustvo učenja kako pregovarati i iskustvo postizanja sporazuma u teškoj situaciji.

Medijacija omogućava da se održi obiteljski sustav donošenja odluka i zadrži odgovornost za kvalitetu života članova obitelji.

Sporazumni razvod braka funkcionira na području Bosne i Hercegovine i najbolje je rješenje za partnere koji su odlučili da se razvedu. Ovo je pristup u kojem se par slaže oko svih bitnih pitanja za zajedničku djecu, a ponajviše dogovor koji rješava tri važna pitanja: s kojim će roditeljem dijete živjeti nakon razvoda braka; kako i kada će djeca održavati osobne odnose i neposredne kontakte s roditeljem s kojim ne žive i koliko će mjesečno za uzdržavanje djece doprinosi roditelj koji ne živi s djecom. Ključ kolaborativnog razvoda je korištenje drugih stručnjaka, uključujući bračne i obiteljske terapeute, koji se nazivaju "trenerima" ili "komunikacijskim trenerima". Sveobuhvatni cilj *coachinga* je pomoći svakom partneru da upravlja toboganom osjećaja izazvanih razvodom i razvije strategije za izražavanje zabrinutosti i donošenje odluka tijekom pregovora o razvodu. U trenutku kada su pregovori o razvodu završeni, uloga trenera je gotova. Još jedna uloga stručnjaka za mentalno zdravlje, koji su specijalizirani za rad s djecom, je uloga "specijalista za djecu". Terapeut u ovoj posebno obučenoj ulozi radi izravno s djecom i daje im glas tijekom procesa razvoda, dajući im priliku da izraze svoje brige i potrebe. Stručnjak za djecu informira roditelje i odvjetnike o jedinstvenim percepcijama i potrebama svakog djeteta koje treba uzeti u obzir pri izradi plana roditeljstva. Opet, kada je razvod završen, uloga stručnjaka za djecu je gotova. Drugi profesionalci, poput financijskih planera, ovlaštenih javnih računovođa i procjenitelja mogu se konzultirati, pa čak i prisustvovati četverostranim sastancima (sastancima para koji se rastaje i dva odvjetnika suradnika) kako bi pružili informacije potrebne za pregovore (https://aamft.org/Consumer_Updates/Managing_Conflict_During_Divorce.aspx). Za potrebe ovog procesa u Bosni i Hercegovini, „možda bi se u Obiteljski zakon FBiH trebalo ugraditi *de lege ferenda* pravodobno obavljanje informativnog, pripremnoga ili savjetodavnog razgovora sa suprotnim stranama kako bi se prevenirao postupak posredovanja te kako bi se suprotne strane dogovorile što je u njihovom interesu i u najboljem interesu njihove djece, čime bi se važnost obiteljske medijacije podigla na veću razinu“ (Haubrich, Tadić-Lesko, 2014: 188). Zasigurno je da će razvod braka biti težak ukoliko roditelji ne postignu međusobni dogovor i sporazum tijekom postupka posredovanja i razvoda braka u sudskom procesu. Nakon razvoda braka, ukoliko roditelji zanemaruju prava djeteta to će na dijete i na drugog roditelja ostaviti posljedice. U FBiH relevantne institucije mogu poboljšati financijsku situaciju jednoroditeljske obitelji koja nastaje razvodom braka na način da djeluju u pogledu zaštite prava djeteta, a na okolnosti

posredovanja u svezi obveze za uzdržavanje djece, ukoliko se ista ne izvršava od strane roditelja s kojim dijete ne živi.

Također, „kada se roditelji rastanu ili razvedu, ali se i dalje bore s međusobnom komunikacijom i donošenjem odluka u svezi sa njihovom djecom, stručnjak za mentalno zdravlje koji ima iskustva u radu s obiteljima nakon razvoda može pomoći roditeljima da poboljšaju komunikacijske vještine i osmisle strategije za sprječavanje ili smanjenje sukoba, kao što je pomaganje roditeljima da se dogovore o aktivnostima izvan škole, kriterijima kada dijete odvesti liječniku, promjeni plana roditeljstva ili uključivanju novog poočima. Ovaj proces može pomoći roditeljima da riješe dio svoje ljutnje ili tuge povezane s prekidom veze tako da se oboje mogu potpunije usredotočiti na probleme roditeljstva“ (https://aamft.org/Consumer_Updates/Managing_Conflict_During_Divorce.aspx).

Roditeljska koordinacija pomaže bivšim partnerima koji ne mogu riješiti nesuglasice i trebaju intenzivnu pomoć u komunikaciji o njihovoj svojoj djeci. Cilj je pomoći roditeljima da slijede svoj plan roditeljstva, nadziru usklađenost s planom, pomognu u pravovremenom rješavanju sukoba oko djece te zaštite i održavanja sigurnog, zdravog i smislenog odnosa roditelj-dijete. Koordinator za roditeljstvo često služi kao posrednik kako bi se sukob između roditelja sveo na najmanju moguću mjeru dok ne počnu komunicirati na poslovni način (https://aamft.org/Consumer_Updates/Managing_Conflict_During_Divorce.aspx).

Predbračno i bračno savjetovanje u Federaciji Bosne i Hercegovine

Novi pristup prema obitelji, ali i pojedincima koji se za brak pripremaju ili ga priželjkiju, već je donio prije pedeset godina II. vatikanski koncil, posebice u pastoralnoj konstituciji *Gaudium et spes*. Zalaganjem biskupa na ovom saboru tema braka i obitelji ponovno se vratila u središte teološkog promišljanja, a potom i pastorala. Dogodio se i obrat i pomak. Nova sakramentalna teologija braka temelji se na pojmu bračnog saveza, a sam brak je temelj obitelji koja od tog Koncila naovamo dobiva važnu evangelizacijsku ulogu. Crkva zapravo njime započinje novi govor o obitelji, pa i braku, kao zajednici života i ljubavi u kojoj muškarac i žena trebaju živjeti i ostvarivati se na potpuno ravnopravan način, jer uživaju jednakost (usp. Tomašević, 2001; Jeličić, 2014: 338).

U sklopu Odjela za brak i obitelj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, a pri Medžlisu Islamske zajednice Sarajevo pokrenuto je Savjetovalište za brak i obitelj, kao dio redovitih aktivnosti pokrenutih za jačanje ove važne institucije za svakog vjernika. Vizija je usmjerena na pružanje podrške kroz individualni i grupni savjetodavni tretman sa ciljem osnaživanja klijenata na putu rješavanja problema unutar obitelji ili na individualnom planu

Također, nudi i preventivne programe za bračne parove, obitelji, djecu i mlade, roditelje kroz razvijanje adekvatnih socio-emocionalnih kompetencija za izgradnju dugoročnog emocionalnog zadovoljstva i kvalitetnih odnosa. Cilj je pružiti podršku zajednici, gdje će se nastojati osnažiti najbitniji nukleus društva, a to je institucija braka i obitelji. Na putu suočavanja sa problemima i prevazilaženje kriznih situacija, klijentima je omogućeno prepoznavanje vlastitih snaga i potencijala, koje će biti u funkciji osnaživanja njega lično, ali i obitelji (<https://medzlis-sarajevo.ba/porodicno-savjetovaliste-medzlis-islamske-zajednice-sarajevo/>).

U partnerskom savjetovanju pozitivni rezultati često ovise od motivacije para i posvećenosti procesu. Kako tretman napreduje, svaki od partnera može naučiti da bolje sluša i komunicira. Partneri takođe nauče kako da podržavaju jedno drugo na nove i adekvatnije načine...Bračno savjetovanje je obično kratkoročno, ali naposljetku ovisi od posvećenosti para da veza raste i napreduje...Ljudi koji planiraju brak mogu odabrati da potraže predbračno savjetovanje. Ovakav vid savjetovanja pomaže paru da istraže područja konflikta ili brige koje mogu uzrokovati poteškoće ili nezadovoljstvo u braku. Ovakvo savjetovanje omogućava paru da razgovaraju o razlikama u mišljenju, ličnim vrijednostima i očekivanjima. Predbračno savjetovanje može otkriti više različitih problema o kojima par inače ne bi razgovarao. Ovo može biti jako korisno jer omogućava paru da procijene da li su ustvari kompatibilni za ulazak u brak (<https://jasnabajraktarevic.com/partnersko-savjetovanje/>).

„Pri Caritasu Biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan, početkom 2021. godine osnovan je Obiteljski centar s ciljem osnaživanja obitelji tijekom cjelokupnog obiteljskog životnog ciklusa, počevši od pripreme za brak preko sklapanja braka, rođenja djeteta, adolescencije, krize srednje životne dobi, odlaska djece od kuće, sve do bračnog para koji stari, što je uostalo jedno o trajnih opredjeljenja Caritasa hercegovačkih biskupija. Djelovanjem Obiteljskog centra Crkva nastoji doprinijeti zaštiti obitelji u vremenima opće nesigurnosti izazvane socijalnim, zdravstvenim i prirodnim krizama. Centar djeluje u tri pravca:

1. Individualno, bračno i obiteljsko savjetovanje.
2. Prevencija i edukacija.
3. Organiziranje bračnih susreta.“ (<https://caritas-mostar.ba/obiteljsko-centar>)

U javnoj ustanovi „Porodično savjetovalište“ u Sarajevu uslugu dobiti svi građani Sarajevske županije koji osjećaju poteškoće u ličnom funkcioniranju ili u odnosu sa drugima. U slučaju da je dijete potencijalni korisnik neophodno je da dođe u pratnji roditelja ili da oba roditelja daju saglasnost za tretman djeteta.

Najčešći problemi zbog kojih se građani javljaju odnose se na bračne i partnerske odnose su nevjerstvo, ljubomora, nepovjerenje, fizičko i emocionalno udaljavanje supružnika. Prisutni su i problemi u komunikaciji roditelj - dijete, nemogućnost ostvarivanja roditeljskog saveza. Najveći problem bosanskohercegovačke obitelji je razlika između tradicionalnog načina funkcioniranja obitelji, koji se djelimično zadržao u odnosu na moderne koncepte življenja koji putem globalnih procesa vrše utjecaj na obitelj. Obitelj nije spremna prihvatiti taj intenzitet promjena pa često dolazi do konflikata. Kada osoba ima poteškoće u odnosima sa drugim ljudima i taj psihološki pritisak ne uspijeva sama, niti uz pomoć svojih najbližih razriješiti, treba da potraži profesionalnu pomoć (prema: <https://startbih.ba/clanak/porodicno-savjetovaliste-u-sarajevubesplatno-i-bez-uputnice/87164>.)

„Zapadno gledište temeljeno uglavnom na kršćanskoj religiji, drži definiciju predbračnog savjetovanja kao oblika terapije ili načina pripreme parova za brak. Njegov cilj je, između ostalog, osigurati da partneri imaju jaku zdravu vezu, dakle bolje prilike za stabilan i zadovoljavajući brak. Takvi programi pomažu u prepoznavanju slabosti koje bi mogle rezultirati propalim brakom (Nicolaidis, 2003)... Uz pomoć dobro obučених licenciranih terapeuta većinom poznatih kao bračni savjetnici, mnogi se brakovi jačaju i poboljšavaju. Predbračno savjetovanje ima za cilj pomoći budućem supružniku da poboljša svoju sposobnost komunikacije, postavi realna očekivanja od braka i razvije vještine rješavanja sukoba. Takva uspostavljena struktura pomaže u uspostavljanju pozitivnog stava, dakle, izgradnji temelja prije braka“ (Akinola, 2020 :3).

„Obitelj još dugo, naravno ako nije potpuno raspadnuta, prema van najčešće reagira složeno, prikriva probleme i na osnovi obiteljske solidarnosti suprostavlja se vanjskim pokušajima bilo kakvog djelovanja, bez obzira koliko je to u njenom interesu“ (Janković, 2004: 13).

Predbračna i bračna savjetovališta u Bosni i Hercegovini funkcioniraju u okviru vjerskog i privatnog sektora. Tek neznatan dio ovih savjetovališta promiče se kao dodatna socijalna usluga u sklopu vladinog sektora. Potrebno je formirati predbračna savjetovališta od strane nadležnih institucija kao i bračnih savjetovališta u okviru socijalne skrbi kako bi parovi, roditelji djeca i obitelji mogli dobiti besplatnu adekvatnu savjetovališnu pomoć.

Također, pohađanje predbračnog savjetovališta bi trebalo biti obavezno za sve parove prije sklapanja braka kako bi se upoznali sa značajem braka kao institucije, razumjeli važnost odgovornosti i dužnosti prema budućem potomstvu, te prevenirali neželjene posljedice ukoliko dođe do razvoda braka.

DJECA U RAZVODU BRAKA RODITELJA

Iako je razvod u suvremenom društvu uobičajena pojava, on ipak predstavlja veliki životni stres za uključene pojedince, s potencijalno jakim negativnim posljedicama za mentalno i fizičko zdravlje svih članova obitelji. Razvod utječe na par koji prekida brak, a utječe i na njihovu djecu. Svake godine u SAD-u oko milijun djece bude pogođeno razvodom (U.S. Census Bureau, 2002; Damota, Walabu, 2019: 6).

„U Nizozemskoj je oko 86.000 djece uključeno u razvod svake godine (Ter Voet, 2019). Iako većina roditelja može razumno dobro podnijeti posljedice tih razvoda,

4% do 25% razvoda uključuje stalne teške sukobe (Fischer i sur., 2005; Qu i sur., 2014; Smyth i Moloney, 2019 u Lange i sur. 2022). Ova vrsta razvoda naziva se visokokonfliktnim razvodom i karakterizira ga sveprisutna negativna razmjena između bivših partnera u kombinaciji s nesigurnim i neprijateljskim emocionalnim okruženjem. Bivši partneri uronjeni su u prožimajuću negativnu interpersonalnu dinamiku koju karakteriziraju okrivljavanje, neprijateljstvo, ljutnja i fiksna negativna percepcija jednog o drugome“ (Anderson i sur., 2011; Smyth, Moloney, 2019 u Lange i sur. 2022).

Prekid veze, izvanbračne zajednice ili braka partnera sa sobom nosi mnoge promjene, a bivši partneri se mogu veoma lako naći u partnerskom sukobu. Usred tog sukoba nerijetko se nalaze i djeca pa je ključno pronalaženje načina da se sukob partnera svede na minimum ili što prije riješi. Obzirom da je razvod postao ozbiljan problem; osporavanje uspostavljanja obitelji na rutinski način i izazivanje ozbiljnih utjecaja na emocionalno i mentalno zdravlje pojedinca, posebno žena. Kada dođe do razvoda roditelji su zaokupljeni vlastitim problemom tako da se adolescenti osjećaju sami i suočeni su s mnogo problema koji mogu utjecati na njihovu osobnost kao i na njihovo samopoštovanje (Damota, Walabu, 2019: 7).

Djeca negativno reagiraju na raskid veze ili razvod braka njihovih roditelja, a sam sukob roditelja tijekom raskida veze, kod djece uzrokuje dodatni stres. „Djeca doživljavaju izniman stres kada jedan roditelj povrijedi drugog fizički i/ili emocionalno, kada je sukob oko njih ili kada postoji verbalna agresija“ (https://aamft.org/Consumer_Updates/Managing_Conflict_During_Divorce.aspx).

Zbog sukoba roditelja „negativni ishodi kod djeteta mogu biti još izraženiji kada se sukobi sastoje od agresije, ako su povezani s djetetom (spor oko djece) ili kada roditelji u njihove sukobe uvlače djecu (triangulacija), što se najčešće događa u visokokonfliktnim razvodima“ (Hetherington, 2006; McCoy i sur., 2013; Van Dijk i sur., 2020; Van Eldik i sur., u Lange i sur., 2020). Na primjer prenošenje poruka između roditelja, nagovaranje djece da u negativnoj konotaciji govore o drugom roditelju, prekidanje komunikacije s roditeljem s kojim ne žive, odbijanje održavanja osobnih odnosa i neposrednih kontakata s roditeljem s kojim ne žive.

Podaci iz nedavne studije pokazali su da djeca uključena u visokokonfliktne razvode mogu biti izložena povećanom riziku od razvoja posttraumatskog stresnog poremećaja“ (van der Wal i sur., 2019 u Lange i sur., 2022). Također, roditeljski sukob kod djece povećava rizik od poremećaja u ponašanju, razvoja anksiozno depresivnih poremećaja, od poteškoća u učenju i napredovanju kao i povećanje rizika od ovisnosti.

Učinci razvoda roditelja na djecu

Razvod braka roditelja može se negativno odraziti na njihovu djecu pa se tako učinci razvoda na djecu mogu manifestirati u vidunjihovog lošeg školskog uspjeha, gubitak interesa za aktivnosti, poteškoće s prilagodbom u odnosu na novu životnu okolinu, razvoj emocionalne osjetljivost i negativnih emocija poput ljutnje, bijesa kao i samookrivljavanja za razvod roditelja.

Loš uspjeh u školi - razvod je težak za sve članove obitelji i promjenjiva dinamika u obitelji može ih dovesti u stanje zbunjenosti i rastresenosti što se može odraziti na smanjen akademski uspjeh. Što su djeca rastresenija, vjerojatnije je da se neće moći usredotočiti na njihove školske obveze (Carlsmith, 2019; Douglas, 2020: 68).

Gubitak interesa za društvenu aktivnost - istraživanje je pokazalo da razvod može utjecati i na društvenu zajednicu djece. Djeca čija obitelj prolazi kroz razvod mogu teže uspostavljati odnose s drugima i imati manje društvenih kontakata (Carmen, Patricia, 2016; Douglas, 2020: 68).

Poteškoće s prilagodbom - razvod može utjecati na djecu tako da se moraju češće učiti prilagođavati promjenama. Nova obiteljska dinamika, nova kuća ili životna situacija, škola, prijatelji i drugo (Colletta, 2001; Douglas, 2020: 68.)

Emocionalna osjetljivost - razvod može staviti nekoliko vrsta emocija u prvi plan za obitelj, a djeca koja su uključena nisu ništa drugačija. Osjećaj gubitka, ljutnje, zbunjenost, tjeskobe i mnoge druge mogu proizaći iz ove tranzicije. Razvod može uzrokovati da se djeca osjećaju preopterećeno i emocionalno osjetljivi (Crescimbeni, 2017; Douglas, 2020: 69).

Ljutnja/razdražljivost - u nekim slučajevima, kada se djeca osjećaju preopterećeno i ne znaju kako odgovoriti na osjećaje koje osjećaju tijekom razvoda, mogu postati ljuta ili razdražljiva. Njihov bijes može biti usmjeren na širok raspon percipiranih uzroka. Djeca mogu pokazati ljutnju na svoje roditelje, sebe, njihove prijatelje i druge (Price, Kunz, 2012; Douglas, 2020: 69).

Osjećaj krivnje - postoje djeca koja su u razdoblju nakon razvoda ostavljena u osjećaju krivnje, osobito ako su česti svjedoci roditeljskih svađa. Oni ostaju u razmišljanju što su učinili da uzrokuju razvod roditelja (Watson, 1969; Kumar, 2011: 125). Ovi osjećaji krivnje vrlo su čest učinak razvoda na djecu, ali također mogu dovesti do mnogih drugih problema.

Osjećaj krivnje povećava pritisak, može dovesti do depresije, stresa i drugih zdravstvenih problema (Ronald, Thompson, Deborah, 2010; Douglas, 2020: 69).

Zaključak

Prema dostupnim podacima najčešći uzroci koji dovode do razvoda braka u Federaciji Bosne i Hercegovine su neslaganje karaktera, nasilje, preljub i ovisnosti. Iz navedenog se može zaključiti da pored navedenih uzroka (neslaganje karaktera, preljub, nasilje, ovisnost) loša ekonomska situacija građana dovodi do erozije braka ali ujedno i predstavlja socioanamnestičku sliku sliku bosanskohercegovačkog društva. Razvidni su i mnogi drugi problemi i poteškoće s kojima se suvremeni čovjek susreće u suvremenom društvu. No, ako se suvremeno društvo bude sve više sastojalo od neciviliziranih, nehumanih pojedinaca, grupa koje ne posjeduju moralne vrijednosti s nedostatkom osjećaja dužnosti i odgovornosti onda će to biti samo društvo koje egzistira i funkcionira u novom obliku *gorštačkog životnog stila* nastanjeno u urbanoj društvenoj zajednici. Izdizanje iz te prividine suvremenosti može se postići samo poštenjem, poštovanjem, razumijevanjem, tolerancijom i humanošću. Da bi bio i ostao čovjekom, čovjek mora ostati čovječan.

Život donosi mnoge nepredviđene situacije, bolesti, boli, kušnje, poteškoće s kojima se mora i treba svakodnevno suočavati. Razvod braka je jedna od tih (ne)predviđenih situacija, budući da nije sklopljen kako bi se razveo nego je njegov cilj opstanak, a krajnja njegova svrha trajanje. Teško je prekinuti vezu, brak, teško se nositi sa svim tim unutarnjim i vanjskim nedaćama. Nerijetko se utjehe pronalaze i u traženju krivca, ako ga se nađe, kratko traje osjećaj zadovoljstva jer *unutarnji crv nemira ruje po duši pa ni srce nije mirno*. Posljedice koje razvod braka ostavlja na obitelj su veoma teške, katkada nezamislivo razorne. Dugi sudski postupci i visokokonfliktni razvodi dodatno ugrožavaju odnose roditelja, roditelja i djece, sestara i braće, rodbine i prijatelja jer *konflikt rađa konflikt*. Biti čovjek znači oprostiti, biti čovjek znači podnositi i nositi, prihvatiti uspjeh i neuspjeh, podnijeti stvarnost u realnosti.

Ono što ostaje iza čovjeka nisu samo svjetska čuda niti suvremena tehnološka postignuća, ono što ostaje iza ljudi su ljudi u obliku onih malih, najmilijih, djece. Mnogi najmilijih trpe, pate, podnose i nadaju se boljem. Nadati se treba zajedno s njima, voditi ih kroz život, kroz suvremeni svijet s uključenim svjetlima, a ne dati im da zalutaju u *mračnim hodnicima ovisnosti i bolesti*. Djeca nisu štit odraslima, djeca trebaju štit odraslih.

Uporišta postoje, za nekoga u vjeri, za nekoga u obitelji, u prijateljskom krugu, u sportskim i drugim aktivnostima, a za nekoga kod stručnjaka. Treba tražiti pomoć jer je traženje pomoći ono što svakom čovjeku treba.

Nitko, stvarno nitko nije sam jer svatko, stvarno svatko ima nekoga. Čovjek ne treba gubiti nadu u život, ljubav, brak, u vlastito postojanje jer nitko nije stvoren besplatno, svatko vrijedi mnogo jer je stvoren s razlogom. Nada je jedina lađa koja čovjeku nudi besplatan prijevoz ka ozdravljenju i izlazu iz teških životnih situacija. Nadu daju najbliži, dobronamjerni ali i najmanji.

Literatura

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine
<https://bhas.gov.ba/Calendar/Category?id=14&page=2&statGroup=14&tabId=0>
(pristupljeno 12.10.2022).

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2021). *Demografija 2020, Tematskibilten*, Sarajevo
https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/DEM_00_2020_TB_1_BS.pdf
(pristupljeno 12.10.2022).

Akinola, S. G. (2022). Ifá Guiding Principles in Pre-Marital Counselling Towards a Happy Family. *Pharos Journal of Theology*, br. 103.
https://www.pharosjot.com/uploads/7/1/6/3/7163688/article_8_vol_103_2022_nigeria.pdf (pristupljeno 14.10.2022).

Baloban, J. (2002). Obitelj i suvremena kriza vrednota. *Bogoslovska smotra*, 71(2-3), 341-360.

Bilić, V., Zloковиć, J. (2004). *Fenomen maltretiranja djece-prepoznavanje i oblici pomoći obitelji i školi*. Zagreb: Ljevak d.o.o.

Blaisure, K., Saposnek, T. D. *Managing Conflict During Divorce*, American Association for Marriage and Family Therapy
https://aamft.org/Consumer_Updates/Managing_Conflict_During_Divorce.aspx
(pristupljeno 10.10.2022).

Brajsa, P. (1998). *Umijeće življenja udvoje*. Pula: C.A.S.H.

Butkevych, B. (2012). Marriage: Easy Come, Easy Go,
<https://ukrainianweek.com/Society/67806> (pristupljeno 10.10.2022).

Caritas Biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan, *Obiteljski centar*,
<https://caritas-mostar.ba/obiteljsko-centar> (pristupljeno 13.10.2022).

Damota, D. M., Walabu, M. (2019). The Effect of Divorce on Families' Life. *Journal of Culture, Society and Development*, 46.
<https://core.ac.uk/download/pdf/234691363.pdf> (pristupljeno 14.10.2022).

Douglas, V. I. (2020). Review on the Effects of Divorce on Children, *JOURNAL OF CURRENT ISSUES IN ARTS AND HUMANITIES*, 6(1), 67-74.

<https://www.idosr.org/wp-content/uploads/2020/05/IDOSR-JCIAH-6167-74-020.pdf> (pristupljeno 14.10.2022).

Haubrich, V., Tadić-Lesko, K. (2014). „Obiteljska medijacija pri centru za socijalni rad“. U: Bubić, S. (ur.): *Najbolji interes djeteta u zakonodavstvu i praksi* (180-190). Mostar: Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru.

Janković, J. (2008). *Obitelj u fokusu*. Zagreb: etcetera d.o.o.

Janković, J. (2004). *Savjetovanje u psihosocijalnom radu*. Zagreb: etcetera d.o.o.

Jeličić, A. (2014). Škola za brak, *Služba Božja* 54(3/4), 330-352. <https://hrcak.srce.hr/file/194207>(pristupljeno 12.10.2022).

Kako funkcionišu partnersko savjetovanje?
<https://jasnabajraktarevic.com/partnersko-savjetovanje/> (13.10.2022).

Koprek, I. (2015). Razarajući čimbenici braka i obitelji, *Bogoslovska smotra*, 85(3), 759-778. <https://hrcak.srce.hr/file/217696> (pristupljeno 10.10.2022).

Kumar, V. (2011). IMPACT OF DIVORCE ON CHILDREN : A SOCIO-ECONOMIC AND LEGAL STUDY, *NALSAR Law Review*, 6(1), 124-138. <http://www.commonlii.org/in/journals/NALSARLawRw/2011/9.html> (pristupljeno 14.10.2022).

Landgeist (2021). DIVORCE RATE IN EUROPE
<https://landgeist.com/2021/05/03/divorce-rate-in-europe>(pristupljeno 11.10.2022).

Lange i sur. (2022). Parental Conflicts and Posttraumatic Stress of Children in High-Conflict Divorce Families, *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 15, 615–625. <https://link.springer.com/article/10.1007/s40653-021-00410-9>

Levandowska-Walter, A., Blažek, M. (2022). Sibling Separation Due to Parental Divorce: Diagnostic Aspects, *Int J Environ Res Public Health*, 9(10), 6232. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35627768/> (pristupljeno 10.10.2022).

Luburić, B. (1996). *Humani odnosi među spolovima*. Mostar: Sveučilište u Mostaru.

Mostar: U devet mjeseci 44 para tražila posredovanje prije razvoda braka, od razvoda odustala 2 para (2019). <https://www.hercegovina.info/vijesti/mostar/mostar-u-devet-mjeseci-44-para-trazila-posredovanje-prije-razvoda-braka-od-razvoda-odustala-2-para-171902/171902/> (pristupljeno 12.10.2022).

Mullen, T. (2005). Love Marriages. [iloveindia. https://weddings.iloveindia.com/features/love-marriage.html](https://weddings.iloveindia.com/features/love-marriage.html) (pristupljeno 10.10.2022).

Obiteljski zakon F BiH, *Sl. novine br: 35/2005*

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Sarajevo (2021). Savjetovalište za brak i porodicu Medžlisa Islamske zajednice Sarajevo <https://medzlis-sarajevo.ba/porodicno-savjetovaliste-medzlis-islamske-zajednice-sarajevo/> (pristupljeno 10.10.2022).

Raste broj razvoda u BiH: Ovo su najčešći razlozi (2022). <https://hayat.ba/raste-broj-razvoda-u-bih-ovo-su-najcesci-razlozi/578808/>

Roberts, M. (1988). *Mediation in family disputes*, Aldershot: Wildwood House Ltd.

Shelby, B. S. i sur. (2013). Reasons for Divorce and Recollections of Premarital Intervention: Implications for Improving Relationship Education, *Couple Family Psychol*, 2(2), 131-145. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4012696/> (pristupljeno 10.10.2022).

Sladović Franz, B. (2005). Obilježja obiteljske medijacije, *Ljetopis socijalnog rada*, 12(2), 301-320.

Porodično savjetovalište u Sarajevu: BESPLATNO I BEZ UPUTNICE <https://startbih.ba/clanak/porodicno-savjetovaliste-u-sarajevubesplatno-i-bez-uputnice/87164> (pristupljeno 14.10.2022).

StudyMoose. (2016). Free essays Arranged Marriage vs. Free-choice Marriage <https://studymoose.com/arranged-marriage-vs-free-choice-marriage-essay> (pristupljeno 11.10.2022).

Šta su najčešći razlozi za razvod braka? (2022). <https://nasarijec.ba/sta-su-najcesci-razlozi-za-razvod-braka/> (pristupljeno 12.10.2022).

Štifter, A. i sur. (2016). Razlozi razvoda braka kao odrednice sporazuma o roditeljskoj skrbi, Zagreb: *Ljetopis socijalnog rada*, 23(2), 275-297. (pristupljeno 10.10.2022).

Vukasović, A. (1999). *Obitelj-vrelo i nositeljica života*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „MI“

Karolina Tadić Lesko

University of Herzegovina, Mostar

DIVORCE IN MODERN SOCIETY

Abstract: Divorce and separation of children from one parent by means of ceasing to live with that parent are difficult, and continuous conflicts between parents further disrupt family dynamics as well as the psychophysical condition of family members. Bullying, violence, manipulation, withholding of child support and violation of divorce agreements are among the many behaviors that married couples face before divorce as well as divorced parents. Often, parents are stressed because of the lack of financial resources, legal issues, stories of betrayal and uncertainty about the future. That is why it is always right to try to resolve the conflict in an intelligent and civilized way. When someone becomes a divorced parent, he is often left without family and social support for the reason that family and society know how to judge, choose sides, feel uncomfortable or cannot relate to the new reality of a divorced person. In This case, exclusion from the community in divorced parents creates a feeling of alienation and hopelessness. Given the increasing rate of divorce in Bosnia and Herzegovina, divorced parents face various problems, so they need legal services and social forms of help through professional support, which is indispensable in the divorce process as well as after the divorce. Divorced parents can also help themselves and their children cope with these difficulties by talking to each other about their feelings and working together to solve family and other problems that divorce brings.

Key words: parents, problems, divorce, consequences, prevention.

Ruža I. Tomić,
Sveučilište Hercegovina

VIDOVI ODGOJA DJECE BEZ RODITELJSKOG STARANJA

Sažetak: Dijete ima pravo na zaštitu, život i zdravlje, a da bi ostvarilo svoj puni potencijal neophodna mu je odgovarajuća briga odraslih iz okruženja. Najprirodnije mjesto za djetetov razvoj i život je njegova obitelj. Kao najpoželjniji okvir obiteljskog života koji svojom strukturom djetetu omogućuje zdravo odrastanje, sazrijevanje i formiranje u odgovornu odraslu osobu, predstavlja obitelj koju čine roditelji i djeca. Obiteljsko okruženje je naročito važno u prve tri godine djetetova života jer tada se postiže privrženost između dojenčeta i roditelja. Roditelji imaju snažan utjecaj na tjelesni, psihološki i socijalni razvoj djeteta, a poremećaji odnosa između roditelja i djece, kao npr. odvajanje od roditelja ili traumatična iskustva s roditeljima, narušavaju razvoj djeteta. Jedan broj djece nema roditelje i ne odrasta u obiteljskom okruženju. Djeci bez odgovarajuće roditeljske zaštite nastoji se pružiti odgovarajuća pomoć putem sustava socijalne skrbi, a za njeno provođenje zadužena je država.

Svrha rada je osvijestiti važnost i ulogu obitelji u odgoju djeteta, posebno ulogu djetetovih roditelja. Osnovni cilj je analizirati i predstaviti probleme koji prate odgoj i razvoj djece bez roditeljskog staranja, te načine njihovog prevazilaženja. Analiziraju se alternativni vidovi skrbi djece bez roditeljskog staranja, te njihove prednosti i slabosti i načini prevazilaženja. Navode se ciljevi pojedinih vidova skrbi te se prikazuju promišljanja domaćih i stranih stručnjaka o vidovima socijalne skrbi kojima se nastoji odgovoriti na ciljeve i potrebe djece bez roditeljskog staranja. Dati će se osvrt na prednosti i slabosti pojedinih vidova alternativne skrbi, s posebnim akcentom na ulogu društva i uzornog odgajatelja u njegovom prevazilaženju. Pregledom dosadašnjih spoznaja i istraživanja utvrđuje se učestalost i stavovi stručnjaka u odabiru i primjeni različitih oblika socijalne skrbi djece bez roditeljskog staranja, te se iz navedenog generalizira zaključak i daje prijedlog za buduća istraživanja.

Ključne riječi: *obiteljski odgoj, djeca bez roditeljske skrbi, vidovi alternativne skrbi, odgajatelj.*

Uvod

Obitelj je najtoplije gnijezdo svakog ljudskog bića, posebno ako se radi o zdravoj, zreloj i sretnoj obitelji. Ništa ne može pružiti djeci neophodnu emocionalnu, moralnu i svaku drugu podršku za pravilan odgoj i razvoj, kao briga, toplina i ljubav njihovih roditelja. Nažalost, u današnjem vremenu sve je veći broj djece u našoj zemlji i u svijetu, koja ne uživaju u toplini obiteljskog doma iz razno raznih razloga i uzroka. Teška ekonomska i politička kriza u svijetu, glad i neophodni uvjeti za život velikoga dijela stanovništva naše planete, nagle promjene na globalnom nivou na svim poljima, učestale migracije stanovništva, klimatske promjene, teške i neizlječive bolesti, epidemije širom svijeta, pa i pandemija, koja još traje, uvjetovali su sve teže i složenije uvjete života većine svjetske populacije, a posebno djece limladih. Usljed bolesti, porasta kriminaliteta među sve mladošću i širom populacijom stanovništva, zlostavljanja, smrti usljed ratnih sukoba, bolesti roditelja te smrti zbog teških oboljenja, ovisnosti, gubitka roditelja usljed ekoloških katastrofa, sve je više djece u svijetu koja ostaju bez roditeljskog staranja, najčešće bez jednog, a vrlo često i bez oba roditelja. Djeca bez roditeljskog staranja pripadaju kategoriji djece s posebnim potrebama, jer im je neophodna briga društva i ostalih agenasa socijalizacije o njihovom skrbništvu i odgoju. Odgoj djeteta počinje u obitelji.

Dijete kojem je privremeno ili trajno uskraćeno obiteljsko okruženje ili koje zbog vlastite dobrobiti ne smije ostati u obiteljskom okruženju, ima pravo na posebnu zaštitu i pomoć od strane države. (Tomić, 2021).

U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi smještaju u različite oblike skrbi kao što su: dječji domovi, domovi obiteljskog tipa ili udomiteljske obitelji. Ovaj ćemo rad usmjeriti na značaj i prednosti odgoja u obitelji, zatim osvijetliti vidove skrbi djece bez roditeljskog staranja, elaborirati ćemo potrebe društva da se brine o djeci bez roditeljskog staranja, vidove zaštite ove djece, prednosti i ograničenja, vrste domova i organizaciju rada u njima; izvaninstitucionalne vidove podrške i skrbi za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi (udomiteljstvo i posvojenje).

Osvijetliti će probleme koji prate domski odgoj. Rad će doprinijeti temeljitijem razumijevanju problema odgoja djece bez roditeljske skrbi, odgoja u domovima, te problema koji prate odgoj djece u današnjem vremenu, te iznijeti stavove stručnjaka koji su se bavili ovim pitanjima s ciljem obuhvatnijeg i šireg sagledavanja suštine ovog područja i prevazilaženja problema koji prate odgoj djece bez roditeljske skrbi, sa akcentom na odgoj u domovima .

Uloga obitelji u odgoju djeteta

Obitelj je prvi i vrlo značajan faktor u odgoju i obrazovanju mladih. Odnosi koji se u njoj odvijaju za dijete predstavljaju prve društvene odnose. (Mandić, 1988; Kamenov, 1999; Dervišbegović, 1997; Grandić, 2001; Pehar, 2000; Ćatić, 2005; Tomić, 2008; Ilić, 2010; Brkić i Tomić, 2017, I drugi). Dijete u obitelji doživljava prve socijalne kontakte, ostvaruje prve ljudske odnose, psihološku vrijednost, predstave o svijetu i međuljudskim odnosima, upoznaje logiku društvenih odnosa i sagledava svoj položaj u društvu. (Mandić, 1988; Tomić, 2008; Brkić i Tomić, 2017). U obitelji se stječu prva znanja, vještine, navike i razvijaju sposobnosti, razvija i stabilizuje emocionalni život djeteta, stječu temelji strukture osobnosti, postavljaju osnove pogleda na svijet, stječu se elementarne navike (radne, higijenske, kulturne i druge, postavljaju se temelji fizičkom i mentalnom zdravlju osobnosti. (Stevanović, 2000; Tomić, 2008; Brkić i Tomić, 2017; Zečić, Tomić i Bišćević, 2019).

Dervišbegović (1997) naglašava da je značaj obiteljskog odgoja zbog toga što obitelj udara temelje cjelokupnoj dječijoj osobnosti, jer obitelj ostvarivanjem fizičkog, moralnog, radnog, intelektualnog, ekološkog i estetskog odgoja daje ono što je kasnije važno svim drugim odgojnim faktorima, jer oni od toga polaze i grade odgojni utjecaj na djecu. "Naročito je važan utjecaj obiteljskog odgoja u predškolskoj dobi i nijedan drugi oblik odgoja ne može ga uspješno zamijeniti" (Brkić i Tomić, 2017:230).

Rezultati znanstvenih istraživanja su pokazali da je presudan značaj ranog učenja i što ranijeg starta u stjecanju iskustva za intenziviranje razvoja svih potencijala i formiranja cjelokupne ličnosti djeteta. (Pehar, 2000; Tomić, 2008; Ćatić, 2003, 2005; Grandić, 2001, 2007; Brkić i Tomić, 2017). Prema Tomić (2008) od karaktera obiteljskih odnosa i od odgoja koji dijete stječe u obitelji ovisi kako će se ono razvijati kao buduća ličnost i nosilac društvenog razvitka zajednice. "Snaga obiteljskog odgoja ispoljava se naročito u predškolskom periodu kada je dijete najplastičnije za primanje vanjskih utjecaja i kada se nalazi samo u obiteljskoj sredini" (Pehar, 2000; Tomić, 2008; Brkić i Tomić, 2017). Zdrava obitelj pruža više mogućnosti za razvoj djeteta od najbolje organiziranih institucija. "Obiteljska klima i iskustvo koje dijete stječe u obitelji ostavljaju veliki trag na ličnost djeteta i njegov razvoj. Djetetu je neophodan model i autoritet koji će ga voditi i omogućiti mu zdrav razvoj. Taj model su prije svega roditelji" (Pehar, 2000; prema: Tomić, 2008: 45).

Obiteljskom odgoju pripada socijalizacija dječje, u početku, još posve biološke prirode. Kukovec i Bergant (1968:21) navode da: „Porodični život i porodični odgoj u dječjem razvoju predstavljaju prvi i najvažniji stupanj odgoja buduće društveno-kulturne ličnosti

Ne samo porod i njega djeteta, nego još više socijalno-moralni odgoj i uvođenje djeteta u kulturni život društva, najvažniji su zadaci svake porodice, koji su toliko značajni da se može govoriti o dječjem drugom, društvenom rođenju. Nikada se ne može dovoljno istaći važnost ovog zadatka i funkcije porodice. Dosadašnja odgojna iskustva pokazala su čak da se njih zapravo ni ne može potpuno nadoknaditi ni s jednim drugim oblikom odgoja niti s bilo kojom odgojnom ustanovom. Ljubav koja povezuje roditelje i njihovu djecu je najjači odgojni faktor. Dijete teži roditeljima uzvratiti ljubav, pa ih oponaša, pa se kod njega počinju razvijati ljubaznost, suosjećanje, težnja za razumijevanjem i poštivanjem drugih ljudi. Ovim osjećanjima dijete se može naučiti samo putem osobnog iskustva živjeti i doživljavajući ih od svojih roditelja. O značaju dječjeg iskustva, Bergant i Kukovec navode riječi dr. Alfreda Charcota koji kaže: „Tko nije osjetio roditeljsku ljubav, neće nikada znati da voli i bit će rđav član društvene zajednice. Tko u majci nije osjetio socijalnu ličnost i tko nije s njom suosjećao, tražit će je uzalud cijeli život, ostat će tuđinac u društvu, bez smisla za zajednicu i zajedničke interese. On će ići po nekorisnoj strani života, ostat će suha grana na drvetu čovječanstva. Nikada on neće istinski osjetiti da egzistiraju socijalne ličnosti, znat će uvijek samo za sebe i za svoju korist. Zbog toga ima toliko asocijalnih ljudi među nezakonitom, nepoželjnom, kod tuđih ljudi odgojenom, ni od koga voljenom djecom“ (Kukovec i Bergent, 1968: 22; citirano kod: Brkić i Tomić, 2017: 232). Duševno zdravlje se bazira na sređenim obiteljskim prilikama i roditeljskoj ljubavi prema djetetu, a na njemu se bazira osjećanje sigurnosti i spokojsva, koje je jako važna socijalna potreba malog djeteta. „Siguran oslonac na roditelje u porodici daje dječjem karakteru snagu i čvrstinu da bi moglo hrabro stupiti u život, s povjerenjem u sebe i s optimizmom, da bi moglo uspostaviti pravilne odnose s ljudima...“ (Kukovec i Bergent, 1968: 22). Ovo je razlog zašto obitelj u odgoju ne može zamijeniti ni jedna druga institucija. Zatvorenost i udaljenost od društvenog javnog područja predstavlja najveću privlačnost obiteljskog života. Ona je opravdana, pa čak i životno nužna. „Bez te udaljenosti od javne sfere života, porodica ne bi mogla ispunjavati svoje biološke i rekreativne funkcije i sasvim bi izgubila svoje intimno značenje, što predstavlja najveću psihološku privlačnost porodičnog života“ (Kukovec i Bergent, 1968: 23), prema: Brkić i Tomić, 2017:233).

Da bi dijete uspješno odgajali, roditelji moraju i sami biti dobro odgojeni, da posjeduju plemenite ljudske osobine, da se ponašaju kulturno, da su zdravi fizički i mentalno i da posjeduju ljubav i osjećaj brige za djecu.

Briga društva o zaštiti djece bez roditeljske skrbi

Svako dijete ima pravo na skrb, život i zdravlje, a da bi ostvarilo svoj puni potencijal neophodna mu je odgovarajuća briga odraslih iz okruženja. Najprirodnije mjesto za djetetov razvoj i život predstavlja njegova obitelj.

Prema Hrabar, 2005; Ilić, 2010; Stevanović, 2000; Pehar, 2000; Čatić, 2003, 2005; najpoželjniji okvir obiteljskog života koji svojom strukturom djetetu omogućuje zdravo odrastanje, sazrijevanje i formiranje u odgovornu odraslu osobu, predstavlja obitelj koju čine roditelji i njihova djeca. Obiteljska klima je važna posebno u prve tri godine djetetova života jer se u toj dobi postiže privrženost između dojenčeta i roditelja. Posebno je važna afektivna veza koju dijete formira sa specifičnom osobom (majkom ili njezinom zamjenom). (Bowlby, 1969; Ilić, 2010; Grandić, 2007; Stevanović, 2000; Brkić i Tomić, 2017). Materinska ljubav je za mentalno zdravlje važna isto kao vitamini i proteini za fizičko. (Ainsworth, 1973; Kamenov, 1987; Brkić i Tomić, 2017).

Djeci koja nemaju roditelje i ne odrastaju u obiteljskom okruženju, djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi nastoji se pružiti odgovarajuća pomoć putem sustava socijalne skrbi, a za njeno provođenje zadužena je država. U tom pogledu ključan je Zakon o socijalnoj skrbi (NN, 64/20). Skrb izvan vlastite obitelji nastoji se osigurati djeci bez roditelja, djeci koju roditelji zanemaruju ili zloupotrebljavaju svoje roditeljske dužnosti i djeci i mlađim punoljetnicima s poremećajima u ponašanju. Skrb će se osigurati i djeci čiji su roditelji zbog bolesti ili drugih teškoća u nemogućnosti skrbiti o njima. Dijete kojem je privremeno ili trajno uskraćeno obiteljsko okruženje ili koje zbog vlastite dobrobiti ne smije ostati u obiteljskom okruženju, ima pravo na posebnu zaštitu i pomoć od strane države.

U Konvenciji o pravima djeteta (2001) navodi se da je država dužna pružiti odgovarajuću pomoć roditeljima u obavljanju njihove roditeljske dužnosti i razvijati ustanove i službe dječje zaštite i skrbi. Europski odbor za socijalnu koheziju (ECSC, 2001) predstavlja i uputstva o roditeljstvu i različite oblike pružanja pomoći roditeljima. (Ajduković, Sladović Franz, 2005). U slučaju i daljeg ugrožavanja i ne ostvarivanja najboljeg interesa djeteta u takvoj obitelji, država ima pravo i odgovornost izdvojiti dijete iz te obitelji i preuzeti daljnju skrb nad djetetom i osigurati mu smještaj u odgovarajućem obliku skrbi (Vejmelka i Sabolić, 2015). Ti oblici zbrinjavanja su izvaninstitucionalni oblici: udomiteljstvo, posvojenje ili, ako je nužno, smještaj u odgovarajuće institucije koje skrbe o djeci. U Smjernicama za alternativnu skrb - Okvir Ujedinjenih naroda (2009), nastoji se podržati djetetov ostanak u obitelji gdje je to moguće.

Podrška Republike Hrvatske ostvarenju potreba i prava djeteta na život u obitelji vidi se iz niza nacionalnih legislativa koje propisuju navedeno. Ratificirana je Konvencija o pravima djeteta (1989) čime se obvezala na provođenje Konvencije o pravima djeteta (1989)

I roditeljstvo, roditeljske obveze i skrb propisane su nizom zakona u Hrvatskoj. Donesen je Obiteljski zakon (NN, 98/19) kojim su regulirani: odgovornosti, dužnosti i prava roditelja, u svrhu zaštite i promicanja djetetovih osobnih i imovinskih prava te dobrobiti. *Pod roditeljskom skrbi podrazumijeva se pravo i zaštita djetetovog prava na: zdravlje, razvoj, njegu, zaštitu, odgoj i obrazovanje, uspostavljanje odnosa te određivanje mjesta stanovanja“ (Obiteljski zakon, NN 98/19)*

Prema Konvenciji o pravima djeteta djeca imaju pravo na zaštitu od svih oblika zloupotrebe, zanemarivanja, zlostavljanja ili izrabljivanja.

Zaštita djece bez roditeljskog staranja predstavlja važnu društvenu i pedagošku aktivnost. Zbog nemogućnosti da savlada nastalu situaciju dijete bez roditeljskog staranja nalazi se u stanju socijalne potrebe. Zato je važno dijete zaštititi i pružiti mu optimalne uvjete za njegov stimulativan i sretan razvoj. Ova djeca su predmet posebne društvene brige u brojnim društvima svijeta, pa i u Bosni i Hercegovini, posebno poslije rata. (Dervišbegović, 1997.

Sve društvene zajednice nastoje voditi brigu i starati se za razvoj, odgoj i obrazovanje djece koja su lišena roditeljskog staranja. (Dervišbegović, 1997; Selimović i Tomić, 2011).

Oblici zbrinjavanja djece su izvaninstitucionalni oblici: udomiteljstvo, posvojenje ili, ako je nužno, smještaj u odgovarajuće institucije koje skrbe o djeci. U Smjernicama za alternativnu skrb - Okvir Ujedinjenih naroda (2009), zapažaju se nastojanja da se podrži djetetov ostanak u obitelji gdje je to moguće.

Alternativnu skrb treba nastojati provoditi samo kada je to potrebno i u odgovarajućim oblicima sa svrhom promicanja dobrobiti djeteta, s ciljem pronalaska stabilnog i sigurnog okruženja za dijete ili do sigurnog povratka djeteta u svoju obitelj.

Jedna od osnovnih karakteristika dječijeg razvoja jeste biološki deficit, odnosno bespomoćnost i nesposobnost da opstane bez brige i zaštite starijih. Tu brigu i zaštitu djeci pružaju prirodni roditelji, a ukoliko nemaju prirodne roditelje, onda to trebaju biti osobe koje će im zamijeniti roditelje u najjačoj mjeri. Ovisnost malog djeteta od odraslih, odnosno roditelja ima ogromne posljedice. Dijete ima potrebu za zaštitom i sigurnošću što je psihološka posljedica njegovog biološkog deficita. Emotivna veza majke i djeteta je sigurna garancija da će ga ona njegovati, čuvati i štiti. Ukoliko je dijete lišeno majke ili njene sigurne zamjene, njegov je razvoj ugrožen. U tim ranim godinama dijete osjeća snažnu potrebu za afirmacijom i oslobađanjem vlastite ličnosti od ovisnosti odraslih. Ovu dječju potrebu treba imati u vidu, i dijete okruživati ljubavlju i pažnjom, poštovati njegovu ličnost, izbjegavati represivne mjere, uvoditi ga kako će izbjegavati poraze i zaobilaziti životne probleme. Dijete ove dobi karakteriše i totalna afektivnost ili potpuna emocionalnost i duševna ranjivost.

Ukoliko djeca bez roditelja rastu u neodgovarajućem okruženju, kod njih se može pojaviti emocionalna preosjetljivost i sklonost raznim neadekvatnim reakcijama ili emocionalna tupost i neosjetljivost, povučenost i zatvorenost u svoj izolirani svijet. Za mentalno zdravlje djeteta jako je važno stvarati zdrav i emocionalan život i voditi računa o razvoju djetetovih socijalnih osjećanja. Do navršene pete godine, a i kasnije, djetetu je jako važna i neophodna afektivna veza sa sebi bliskom i dragom osobom koja mu pruža zaštitu i sigurnost, a to može samo ona osoba koja je uz njega stalno. U kolektivnom smještaju dijete nema mogućnost vezati se za jednu ovakvu osobu, zbog čega se kod njega javlja „emocionalna glad“, dolazi do stagnacije i zaostajanja u emocionalnom razvoju. Duševna ranjivost ima na dijete bez roditelja snažne posljedice. Ova je osobina povezana sa snažnom djetetovom emocionalnošću. Emocionalne napetosti u ranom djetinjstvu dovode do razaranja dječijeg osjećaja zaštićenosti. Nepravilni odgojni utjecaji, nezdrava emocionalna klima i grubi odnosi prema djetetu mogu ostaviti psihičke traume koje se ispoljavaju kad dijete bude veće u vidu agresivnosti, uplašenosti, osjećaja manje vrijednosti, depresije, ljubomore, te raznih socijalnih ispada. Djeca bez roditelja se brže i češće razboljevaju i teže i sporije razvijaju. Potrebu za sigurnošću dijete može zadovoljiti u ljubavi i povjerenju, a bez njih ono će biti uskraćeno za ljubav u kasnijem životu. Uskraćenost i nedostatak roditeljske brige i ljubavi nepovoljno se odražava još na razvoj socijalizacije i na razvoj egoa i superegoa. Veoma je značajno da dijete ne mijenja često lica koja se o njemu brinu. Jako je važno da izvor topline bude stalan i pouzdan, da ne pokazuje tendenciju ka promjenama. Veoma je važna stalnost osoblja, jer svako predavanje u tuđe ruke, tuđu kuću i bolnicu za dijete može značiti tešku traumu. Iz ovoga proizilazi zaključak da je za razvijanje veće intenzivnosti i trajnosti dječijeg osjećajnog odnosa prema ljudima potrebno da ga stalno njeguju ista lica i da ne mijenja stalno svoje zastupnike.

Vidovi zaštite djece bez roditeljske skrbi

Briga o djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi osigurava se djeci bez roditelja, djeci čiji se roditelji ne mogu trenutno ili dugoročno brinuti o njima te zlostavljanoj djeci. (Skorup, 2020). Osnovu za izdvajanje djece iz obitelji u Hrvatskoj čine tri međusobno povezana zakona (Obiteljski zakon, Zakon o socijalnoj skrbi i Zakon o udomiteljstvu) koji slijede Smjernice za alternativnu skrb o djeci UNICEF-a. Ako ne postoji nikakva mogućnost ostanka djeteta u obitelji, na osnovu Obiteljskog zakona (NN 98/19) i Zakona o socijalnoj skrbi (NN 64/20) dijete se izdvađa iz obitelji i traži mu se najpovoljniji oblik skrbi za njegov daljnji razvoj. U Hrvatskoj djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi smještaju u različite oblike skrbi kao što su: dječji domovi, domovi obiteljskog tipa ili udomiteljske obitelji. Slični oblici skrbi za djecu bez roditeljskog staranja su i u Bosni i Hercegovini. (Dervišbegović, 1997).

Danas je još uvijek zastupljeno smještanje djece u institucije koje imaju negativan učinak na razvoj djeteta. Razvojni rizici i glavni razlozi izdvajanja djece iz obitelji su zlostavljanje i zanemarivanje, siromaštvo, neadekvatni socijalni uvjeti, raspad obitelji, nedostatak roditeljskih vještina, zlorab potroba droga od strane roditelja kao i njihovi psihološki i psihijatrijski problemi (Gudbrandsson, 2004, prema Ajduković 2004). Provedena istraživanja ukazuju da su djeca najčešće izdvajana zbog zanemarivanja, poremećenih odnosa u obitelji i siromaštva, a u manjoj mjeri zbog napuštanja i zlostavljanja djeteta i kroničnih bolesti ili smrti roditelja. Stručnjaci socijalne skrbi smatraju da je djecu potrebno na vrijeme izdvojiti iz neadekvatnih obitelji, naročito iz obitelji u kojima je dijete zlostavljano (Ajduković, Sladović Franz i Kregar, 2005). Djeca s teškoćama u razvoju smještaju se u institucije kako bi im se osigurala adekvatna skrb, ali i zbog neugodnosti, srama roditelja izazvanog razvojnim teškoćama vlastitog djeteta. (Skorup, 2020). Dijete je potrebno zaštititi ukoliko su ugroženi njegov razvoj, zdravlje ili život, a voditi računa o tome da dijete u cijelom procesu bude u središtu pažnje i da se na dostojanstven način smjesti u povoljnije životne okolnosti (Sovar, 2015)..

Ako je dijete potrebno smjestiti u instituciju, najčešći izbor za nastavak dalje dječije zaštite su dječji domovi. „Domovi za djecu su javne ustanove socijalne skrbi o djeci izvan vlastite obitelji, druga po tradiciji organizirana skrb u Republici Hrvatskoj“ (Granić, Đorđević i Krpeljević, 2005). Prema Rosić (2007) domovi se osnivaju s različitim svrhom.

„Domovi za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi ili dječji domovi su ustanove socijalne skrbi u kojima se ostvaruje odgojno-obrazovna djelatnost i u njih se smještaju djeca bez odgovarajuće roditeljske skrbi, djeca bez roditelja ili je taj smještaj iz bilo kojeg razloga u najboljem djetetovom interesu “ (Rosić, 2001:74). U njima se osiguravaju stalni, tjedni i privremeni smještaj ili cjelodnevni i poludnevni boravak, te ujedno brinu o odgoju djeteta, obrazovanju, školovanju, zdravlju i svim drugim potrebama djeteta (NN 120/2002). Dom djetetu osigurava zadovoljavanje životnih potreba kao što su stanovanje, prehrana, odijevanje, održavanje osobne higijene, briga o zdravlju, njega, čuvanje, odgoj i obrazovanje, psihosocijalna rehabilitacija te korištenje slobodnog vremena (Granić, Đorđević i Krpeljević, 2005). Skorup (2020) na osnovu analize ukazuje da u Hrvatskoj na svakih 1.000 djece njih 3,5 živi u ustanovama socijalne skrbi. Stručnjaci u sustavu socijalne skrbi preferiraju dječji dom kao oblik skrbi ako se radi o starijoj djeci i adolescentima, djeci s poremećajima u ponašanju i djeci koja su doživjela stres i traumu, djeci s posebnim potrebama, te zlostavljanoj i zanemarenoj djeci, odnosno djeci koja imaju potrebu za stručnom pomoći i tretmanom, ako je potreban kraći boravak djeteta izvan primarne obitelji, ako se očekuje povratak u obitelj ili je u postupku posvojenje, ako djeca imaju dobru emocionalnu vezu s roditeljima i ako je potreban interventni smještaj (Sladović Franz, 2004).

Bez obzira na sve nedostatke, dječji dom se pokazuje kao najbolje rješenje za djetetovu skrb ukoliko se radi o kratkotrajnom izdvajanju iz obitelji, a dijete i roditelji prihvaćaju dječji dom kao oblik zamjenske skrbi. Pogodan je za veliku grupu braće i sestara koji žele i trebaju biti zajedno, što je često moguće samo u ovoj vrsti ustanove (Sovar, 2015). Zadatak domova je da djeci osiguraju zaštitu i obrazovanje, da optimalno utječu na njihov psihofizički i socijalni razvoj, što zbog različitih razloga djeca nisu mogla ostvariti u obiteljskoj sredini (Rosić, 2007).

Učenički domovi kao ustanove pripadaju sustavu srednjeg školstva, a zamjenjuju roditeljski dom učenicima koji se školuju izvan mjesta boravka. Glavni subjekti odgojnog rada u učeničkom domu su učenici i odgajatelji, a kvaliteta njihove međusobne interakcije jedan je od ključnih aspekata koji utječu na uspješnost odgojnog djelovanja. (Virić, 2018). U učeničkom se domu ostvaruju tri temeljne funkcije: socijalna, psihološka i pedagoška. (Virić, 2018). Cjelokupan život i rad u domu mora se temeljiti upravo na odnosu povjerenja pri čemu je od presudne važnosti osobni primjer odgajatelja, a disciplina se mora postizati zajednički dogovorenim sustavom pravila i obveza. (Dervišbegović, 1997). Kao osnovna načela ponašanja u domu moglo bi se navesti „poštuj sebe, poštuj drugoga, poštuj prirodu i poštuj imovinu“ (Rosić, 2007:90). Važno je napomenuti kako uspješno i kontinuirano zadovoljavanje triju navedenih glavnih funkcija učeničkog doma ne djeluje samo u smislu optimalnog razvoja učenika te uspješnog i pravodobnog završetka školovanje, već ima i preventivan značaj u borbi protiv negativnih oblika ponašanja (poput ovisnosti, delinkvencije itd...) i negativnih utjecaja sredine. (Vukasović, 2001; Rosić, 2007; Virić, 2018). Pri tome su sve funkcije odgoja međusobno povezane i jednako važne za uspješan ishod odgojno-obrazovnog nastojanja

Krajnji cilj ostvarivanja svih navedenih zadataka je postizanje najoptimalnijih uvjeta za razvoj, odgoj i obrazovanje odgajanika. Rosić (2007) naglašava kako bi u učeničkom domu odgojna klima trebala nalikovati roditeljskom domu, napomenuvši da roditelje nije moguće zamijeniti, no ističući također važnost pravilnog i efikasnog odgojnog djelovanja ne samo za uspješan završetak školovanja, već i pravilan psiho-fizički razvoj odgajanika u formativnim godinama. Svaki odgoj, bez obzira koliko je povoljan ili nepovoljan za cjelovit razvoj mlade osobe, odvija se u određenoj odgojnoj sredini. Ona obuhvaća „fizičko, intelektualno, duhovno, energetsko, socijalno, kulturno, psihološko, tehničko i ostalo okruženje u kojem se pojedinac razvija.“ (Mušanović i Lukaš, 2011: 56). Primjer skrbi obiteljskog tipa u Republici Hrvatskoj je „Nuevo futuro“, u kome je zastupljen „koncept odgajateljskih bračnih parova“ gdje se korisnicima pruža trajna profesionalna skrb, odgoj i njega tako da su u razvoju podjednako zastupljene muška i ženska figura u svrhu identifikacijskog modela zamjenskog oca i majke koji zajedno s korisnicima čine obitelj sa svim njenim obiteljskim elementima. (Skorup, 2020).

Ovu javnu ustanovu socijalne skrbi osnovala je pravna osoba sa sjedištem u zemlji Europske unije – Španjolskoj. (Ratz, 2005) Djeci smještenoj u ovaj oblik institucije nastoji se omogućiti obiteljski ambijent i podržavanje primarne obitelji kako bi uspješno izvršavala svoje dužnosti. U radu u ustanovi teži se razvijati topao, pozitivan međusobni odnos između djece, odgajatelja i suradnika kako bi se kod djece razvila sigurnost, povjerenje i stabilnost što se odražava na daljnji život djeteta. U Dom se smještaju djeca koja su bila žrtve zlostavljanja (psihičkog, fizičkog, seksualnog), a omogućuje se zajednički smještaj braće i sestara iz višečlanih obitelji u istom objektu. Namijenjen je korisnicima kojima je potrebna stalna skrb, prosječna dob djece je između 3 i 12 godina. Djeca su korisnici doma do punoljetnosti, dok ne ostvare uvjete za prekid smještaja čiju odluku donosi nadležni centar za socijalnu skrb (Ratz, 2005). Prema istraživanju Ajduković i Sladović (2005) djeca u ovom obliku skrbi imaju minimalno jednog roditelja te osrednju financijsku situaciju.

U ovaj oblik skrbi od rođenja je smješteno 8,5% djece. Stručnjaci u sustavu socijalne skrbi podržavaju obiteljski dom kao oblik smještaja u situacijama kada je potrebno zajedno smjestiti braću i sestre kako se ne bi razdvajali, jer je teško pronaći udomiteljsku obitelj koja bi ih sve prihvatila, a mogućnost da budu razdvojeni prema odgojnim grupama postoji i u dječjim domovima.

Stručnjaci smatraju da u ovaj vid doma treba smještati mlađu i školsku djecu, a ne starije, adolescentne dobi. Sladović Franz, (2004) navode obiteljske domove kao poželjni oblik smještaja kod dugotrajnog izdvajanja.

Drugi oblik doma za skrb o djeci su SOS dječija sela koja se brinu za djecu bez roditelja i roditeljske skrbi, neovisno o njihovoj rasnoj, nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, pružaju im ljubav i sigurnost u obiteljskom okruženju, trajan dom i obrazovanje za sretno i mirno djetinjstvo. „Izrasla su iz pretpostavke da nijedno dijete ne može živjeti bez obitelji, da dijete treba obitelj kako bi se razvijalo i otkrivalo svoje fizičke, mentalne i duhovne snage” (Priručnik organizacije SOS dječje selo, 2003: 18).

Hrvatska nastoji osigurati sustavnu i cjelovitu pomoć djeci koja su doživjela neke od oblika trauma u svojoj obitelji, djeci koju su roditelji napustili ili roditelji nisu u stanju voditi brigu o njima. (Daniel i Martinović, 2005) U Hrvatskoj djeluju dva SOS – dječja sela. SOS - Dječje selo Lekenik i SOS - Dječje selo Ladimirevci. Obiteljski koncept čini temeljno načelo organizacije SOS – dječjeg sela, (SOS – „social society“) kao i odgojnog pristupa djeci. Obiteljski koncept čine majke koje sa svojom djecom formiraju obitelj.

SOS – majke su odgovorne za izgrađivanje bliskog odnosa s djetetom, pružaju djeci emocionalnu potporu, sigurnost, stabilnost te osjećaj pripadnosti i ljubav. Majka se smatra najvažnijim članom jer prihvaća dijete kao svoje, ujedno stvara temelje za obitelj koja će kvalitetno funkcionirati. SOS – majke povezane su s direktorom SOS – Dječjeg sela od kojeg dobivaju pomoć.

Djeca koja žive sa SOS-majkom, a borave u SOS kući predstavljaju SOS- obitelj. Obiteljske veze razvijaju se na prirodan način time što se biološka braća i sestre smještaju u istu SOS – obitelj, no ostala djeca kao braća i sestre žive zajedno. Obitelj pruža ono što je jako važno kad su u pitanju SOS dječja sela jest njegovanje integritetnog pristupa zajednici. Djeca se povezuju s lokalnom zajednicom uz zajedničke sportske, glazbene, likovne, dramske, novinarske i plesne aktivnosti i radionice.

Pregled istraživanja utjecaja institucionalne skrbi na razvoj djeteta

Rezultati znanstvenih istraživanja pokazali su da postoje brojni negativni učinci na djetetov razvoj, institucionalne skrbi o djeci. Dijete koje odrasta u domu može imati narušeno zdravlje, kašnjenje u razvoju, usporen razvoj mozga i narušen razvoj privrženosti. Prema Browne (2009) ovoj se djeci smanjuju intelektualne, socijalne i bihevioralne mogućnosti, u poređenju s djecom koja odrastaju u obiteljskom domu. Djeca u institucijama često puno vremena provode u nepoticanim uvjetima – prevelik broj djece u grupi, dugo ležanje u krevetiću, dostupnost jednoličnih igračaka, prvenstveno briga za fizičko zdravlje, manji broj interakcija s osobljem, rijetko izlaženje van prostorija radi zaštite od infekcija i sl. Nedostatak senzorne, kognitivne i motoričke stimulacije ostavlja trag na razvoju mozga i onemogućava adekvatan razvoj (Browne, 2009), prema: Skorup, 2020).

Prema Radočaj (2015) institucija ima nepovoljan učinak na razvoj djeteta, posebno kada je riječ o maloj djeci kod koje ne dolazi do razvoja privrženosti. Vejmek i Sabolić (2015) također ukazuju da je nedovoljan broj odgajatelja, pa odgojne grupe variraju od 5 do 11 djece na jednog stručnog djelatnika po smjeni, čime je ugrožen razvoj sigurne i stabilne privrženosti korisnika. Nelson (2007, prema Sovar, 2015) ukazuje da institucionalizacija negativno djeluje na razvoj djece, a negativniji utjecaj će se prije odraziti na mlađu djecu (od 3 do 6 godine) za razliku od starije djece, tako da mlađa djeca postaju povučena nakon provedenih 6 mjeseci u instituciji. Carter (2005 prema Browne, 2009) navodi da se može javiti zaostajanje u razvoju (visina, težina i opseg glave ispod norme), problemi s vidom i sluhom koji se javljaju ili zbog loše prehrane ili zbog nedovoljne stimulacije, zaostajanje u razvoju motorike, u ozbiljnijim slučajevima i pojava stereotipnih ponašanja, narušeno zdravlje i često obolijevanje djece te teškoće učenja koje su često uzrokovane kombinacijom navedenih faktora. Jedna od teškoća institucionalizirane djece je i održavanje socijalnih granica, npr. razumijevanje koncepta privatnosti, što može odražavati na dijete i godinama nakon što napusti instituciju (Tarullo, Gunnar, 2005). Prema istraživanju Wismer-Fries i Pollak (2004) post-institucionalizirana djeca pokazuju teškoće u raspoznavanju emocija i odabiranju prikladne facijalne ekspresije za emocije sreće, tuge i straha (Tarullo, Gunnar, 2005).

I siromašni odnosi s vršnjacima u djetinjstvu povezani su s težim prilagođavanjem u odrasloj dobi (Almas., Degnan, Walker, Nelson, Zeanah i Fox, 2015).

Rezultati istraživanja provedeni u Hrvatskoj su pokazali da se javlja niz problema unutar institucija koji se nepovoljno odražavaju na djecu i mlade. Najčešći institucionalni problemi prema Kadushin (1980, prema Sladović Franz, 2004) su:

1. poteškoće u osiguravanju kontinuiteta skrbi zbog učestalih promjena osoblja,
2. potencijalno negativan utjecaj života u grupi,
3. grupe mogu uspostaviti svoj socijalni sustav i pravila ponašanja koji mogu biti u suprotnosti s ciljevima institucije umjesto da ih podržavaju,
4. kontradikcija između potrebe za pravilima i potrebe za individualizacijom i sukob između potreba individualnog djeteta i potreba grupe
5. disparitet između obrazovanja i statusa osoblja i odgajatelja i njihove terapijske značajnosti za dijete,
6. ambivalentan stav javnosti prema instituciji i djeci koja u njima žive. Poseban problem institucionalne skrbi je što se dijete u domu nema priliku naučiti obiteljskom životu, i što se mreža socijalne podrške djece u dječjim domovima odvija unutar doma. (Tomić, 2021).

Ajduković i suradnici (2008) ukazuju da djeca u dječjim domovima pokazuju značajno veću razinu depresije, internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju, imaju nižu razinu samopoštovanja i slabiju sliku o sebi, a pokazuju visoku razinu agresivnog ponašanja. Kusturin i sur. (2013) u Priručniku „Okvirko“ navode da *unutar ustanove djeca i mladi razvijaju i mnoge neadekvatne oblike ponašanja jer su izloženi negativnom utjecaju od strane vršnjaka, djeca i mladi da bi zadovoljili potrebu za prihvaćanjem i poštovanjem i zauzeli svoju poziciju u društvu često posežu za opojnim sredstvima. Među nepovoljnim utjecajima institucionalne skrbi Europska komisija izdvaja depersonalizaciju. Da bi se oduprle ovakvom obliku rada mnoge zemlje zapadne Europe još od sredine 20. stoljeća traže nove i bolje opcije kako bi se djetetu osigurala što bolja skrb. Najviše se teži omogućavanju ostanka djeteta u obitelji, što je ujedno i poziv stručnjacima raznih profila za trajno usavršavanje znanja i vještina (Sovar, 2015), prema: Skorup, 2020).*

Rezultati suvremenih istraživanja upozoravaju da je potrebno izbjeći smještaj vrlo male djece (u dobi od rođenja do treće godine života) u institucije zbog negativnih posljedica boravka u instituciji, kao što su psihološki, emocionalni, socijalni, ali i neurološki problemi (Žic-Grgat i Jelavić, 2005). U svojim istraživanjima Spitz (1950) uočava negativni utjecaj na socijalne deprivacije koje se javljaju zbog nemogućnosti uspostavljanja dubljih emocionalnih veza odnosno razvoja privrženosti (Jovančević, 2008). Prve studije pokazale su da djeca smještena u institucije imaju nižu inteligenciju i emocionalna oštećenja.

Smatra se da su emocionalne poteškoće posljedica izostanka figure majke u ranom djetinjstvu i nemogućnosti stvaranja čvrste emocionalne veze s jednom stabilnom odraslom osobom (Bowbly, 1969., prema Ajduković, Kregar Orešković i Laklija, 2007). Prema Jovančević (2008) odvajanje od roditelja jedan je od najvećih izvora stresa u prvim godinama djetetovog života jer izaziva osjećaj egzistencijalne ugroženosti, bespomoćnosti i nezaštićenosti, a kronično doživljavanje stresa može stvoriti negativne obrasce razmišljanja i osjećaja koji se mogu trajno odraziti na njegov život. Hoew (1995) smatra da djeca koja su živjela u institucijama mogu odrastati, iako nisu razvila ni jedan oblik privrženosti, ni sigurnu ni nesigurnu privrženost. Provedena istraživanja s djecom bez razvijene privrženosti su pokazala da ta djeca pokazuju niz razvojnih oštećenja, od problema u socijalnim odnosima i manjka interesa za njima, kognitivnih poteškoća i poteškoća s kontrolom impulsa i agresije (Ajduković, Kregar Orešković i Laklija, 2007).

Rich (2012, prema Sovar 2015) ukazuje da su djeca smještena u institucije u ranoj životnoj dobi slabije fizički razvijena od ostale djece, težinom i debljinom, opsegom glave, imaju probleme s vidom i sluhom, kasne u motoričkom razvoju, psihološke i jezične poteškoće, lošijeg su zdravlja i češće bolesni, a kao posljedica institucionalnog tretmana može se pojaviti i fizička invalidnost, no obiteljska skrb može nadoknaditi mnoge negativne posljedice rane institucionalizacije (Jovančević, 2008). Institucionalizacija djece je nepogodna za djetetov razvoj, pa ova djeca pokazuju više problema u odnosu na djecu koja odrastaju u obitelji. Ova saznanja i iskustva je potrebno uvažavati, pa djecu smještati u institucije u krajnjoj mjeri, samo ako u datom trenutku nema adekvatnijih oblika skrbi, a dijete je egzistencijalno ugroženo.

Izvaninstitucionalni vidovi podrške i skrbi za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi

Oblici izvaninstitucionalne skrbi za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi su: udomiteljstvo i posvojenje. Ako se obitelj nije u mogućnosti brinuti o vlastitom djetetu, djetetu se pronalazi zamjenska skrb, a jedan od oblika takve skrbi je udomiteljstvo. Zakon o udomiteljstvu definira udomiteljstvo kao oblik skrbi izvan vlastite obitelji kojim se djetetu ili odrasloj osobi osigurava smještaj i skrb u udomiteljskoj obitelji i pruža briga primjerena njegovoj dobi i potrebama. Svrha udomiteljstva je osigurati skrb i potporu djetetu u poticajnom i pozitivnom obiteljskom okruženju u skladu s njegovim individualnim planom promjene. Ovisno o tome postoji li srodstvo između udomitelja i korisnika, udomiteljstvo se može podijeliti na srodničko i nesrodničko udomiteljstvo. Prema potrebama korisnika može biti tradicionalno, specijalizirano, hitno i povremeno udomiteljstvo (Zakon o udomiteljstvu, 2019).

Specijalizirano udomiteljstvo je oblik udomiteljstva kojim se korisniku pružaju specijalizirane usluge skrbi, zadovoljavanje njegovih osnovnih i individualnih životnih potreba, povezanih uz njegov psihofizički razvoj i razinu funkcioniranja koji odstupaju od razvoja i odrastanja djeteta iste dobi, teže zdravstveno stanje ili invaliditet, ili uz veće probleme u ponašanju (Zakon o udomiteljstvu, 2019). Termin specijalizirano udomiteljstvo se vezuje još uz terapijsko udomiteljstvo zbog svojih specifičnosti te oblika usluga i pomoći koju pruža djeci tijekom boravka u obitelji kao odgovor na zdravstvene i socijalizacijske potrebe djece u skrbi (Lakija, Vukelić i Milić Babić, 2012). Specijalizirano udomiteljstvo ima cilj pružiti kvalitetnu skrb djeci s ozbiljnijim emocionalnim, psihičkim i fizičkim poteškoćama kao i problemima u ponašanju. U početku je specijalizirano udomiteljstvo bilo namijenjeno djeci koja su počinila određena kaznena djela, kasnije su njime obuhvaćena i zlostavljana djeca i djeca koja su trebala terapijsku pomoć (Ajduković, 2005). U Hrvatskoj ne postoji jasno definiran način izbora potencijalnih udomitelja, već se zainteresirane i motivirane osobe obraćaju nadležnim centrima za socijalnu skrb sa zamolbom za udomljavanje djece ili drugih korisnika. Sam proces udomiteljstva započinje već inicijalnom odlukom i motivacijom udomitelja za obavljanjem udomiteljstva. (Sabolić i Vejmelka, 2015). Nakon osobno iniciranog zahtjeva prolaze zakonom propisanu proceduru, pa dobivaju ocjenu o prikladnosti i uvjetima smještaja djece u njihovu obitelj (Sladović Franz i Mujkanović, 2003). Prema Zakonu o udomiteljstvu (2019). udomitelj mora biti punoljetni hrvatski državljanin s poslovnom sposobnosti, psihički i tjelesno zdrav, sposoban čuvati, štiti, njegovati, odgajati, a zadovoljiti i druge potrebe smještenog djeteta. Udomiteljsku obitelj čine udomitelj, njegov bračni ili izvanbračni drug, djeca i drugi srodnici s kojima udomitelj živi u zajedničkom kućanstvu.

Udomiteljska obitelj može biti obitelj koja ima stambene, socijalne i druge uvjete koji omogućuju smještenoj osobi privremeno stanovanje, pravilnu ishranu, učenje, odmor, zadovoljavanje drugih potreba i interesa i koja se humano odnosi prema njoj. Udomiteljska obitelj ne može biti obitelj u kojoj je udomitelju ili drugom članu obitelji oduzeto pravo na roditeljsku skrb, unutar obitelji postoje poremećeni odnosi, obitelj u kojoj je udomitelj ili član obitelji osoba društveno neprihvatljivog ponašanja, obitelj u kojoj bi zbog mentalnog oštećenja, bolesti udomitelja ili kojeg člana obitelji bilo ugroženo zdravlje ili drugi interesi smještenog djeteta (Zakon o socijalnoj skrbi, 2020). *Udomitelji su najčešće posebno educirani i pripremljeni stručnjaci koji nisu bili prethodno posebno educirani za udomiteljstvo, srodnici udomljene djece ili profesionalni udomitelji (Kletečki Radović i Kregar Orešković, 2005). Rezultati istraživanja su pokazali da je intrinzična motivacija jedan od poticajnih faktora, kako za postojeće tako i za buduće udomitelje.*

Intrinzično motivirani udomitelji su sretniji u obavljanju udomiteljstva i obavljaju ga kvalitetnije od ekstrinzično motiviranih udomitelja. Edukaciju koju prolaze udomitelji smatraju informativnom, a osjećaju i nedovoljnu podršku centra za socijalnu skrb udomiteljima, zahtijevaju razvoj specijalnog udomiteljstva jer trenutno nedostaje aktivnosti za udomljenu djecu s poteškoćama u razvoju. (Sabolić i Vejmelka, 2015).

Posvojenje je oblik skrbi gdje se nudi djetetu trajna zamjenska skrb u obitelji i uspostavlja pravni odnos djeteta-roditelj (Radočaj, 2007). Zasniva se u skladu s dobrobiti djeteta pa se stvara trajni odnos roditelja i djeteta, a posvojitelji stječu pravo na roditeljsku skrb. Prema Hrabar (2008) posvojenje je kao životni odnos trajan i kvalitetan praćen obostranim emocijama njegovih sudionika, ujedno pravni institut kojem želi pogodovati što većem broju zasnovanih posvojenja, da bi što više djece smještene u institucije, ostvarilo svoje pravo na obitelj, odnosno pravo na obiteljski život i odgoj u obitelji. Konvencija o pravima djeteta (1989) prednost daje posvojenju kao jednom od oblika zbrinjavanja djece koja su privremeno ili trajno izdvojena iz obitelji ili pak radi svoje sigurnosti i dobrobiti ne mogu ostati u svom primarnom obiteljskom okruženju. U Hrvatskoj se posvojenje definira kao „poseban oblik obiteljsko-pravnog zbrinjavanja“ kojim se nastoji djetetu bez odgovarajuće roditeljske skrbi osigurati obiteljske uvjete, a posvojiteljima se omogućuje roditeljstvo pravnim putem. U sustavu socijalne skrbi posvojenjem se nastoji djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi pružiti dom pun ljubavi, sigurnosti i prihvaćanja (Obiteljski zakon, NN 98/19, čl. 180). Posvojenje je regulirano Obiteljskim zakonom, Pravilnikom o elementima koji se odnose na pretpostavke za zasnivanje posvojenja, pravnim učincima i podobnosti i prikladnosti za posvojenje. Naša iskustva govore u prilog posvojenju, u odnosu na udomiteljsku skrb za djecu koja trebaju ovaj vid brige.

Uloga odgojitelja u radu s djecom bez roditeljske skrbi

S obzirom na različitost domova prema svrsi i namjeni njihova osnivanja i djelovanja, postoji diferencijacija strukture odgojno-obrazovnih djelatnika pojedinih domova. U domovima kao odgojno-obrazovni djelatnici djeluju odgajatelji, stručni suradnici i ravnatelji.

Da bi se stvorilo poticajno i pozitivno okruženje, potrebno je ostvariti otvorenu komunikaciju i suradnju sa svim sudionicama odgojno-obrazovnog procesa (Giron, 1985). Bit se odgojnog akta sastoji u pružanju pomoći i poticaja za svestrani samoaktivni razvoj pojedinca, u buđenju svih njegovih latentnih snaga i sposobnosti, ali u osposobljavanju da se tim snagama i sposobnostima ovlada u skladu s objektivno prihvaćenim kodeksom vrijednosti" (Šimleša, 1983; Selimović i Tomić, 2011). Odgojni rad treba usmjeriti na razvoj individualnog života i sve veće samostalnosti.

Rosić definira odgajatelja kao „pedagoškog voditelja i organizatora odgojnih aktivnosti u učeničkom domu“ (Rosić, 2007:64). Pedagoška djelatnost u odgojnoj skupini ostvaruje se međudjelovanjem pojedinca i odgajatelja. Odgajatelji se trebaju prilagoditi individualnim potrebama učenika, pratiti njihovo ponašanje i razvitak na individualnoj i grupnoj razini (Slana, 2007). Za vrijeme boravka učenika u domu, oni su zamjena za roditelje, postaju prijatelji i članovi obitelji. Jako je važno da posjeduju moralne i osobne karakterne kvalitete (Ćuk, 2012). Odgajatelj predstavlja model s kojim se svjesno ili nesvjesno identificiraju mladi. Osobni primjer odgajatelja najsnažnije je odgojno sredstvo" (Vukasović, 1994:272). Stručni suradnici u odgojno-obrazovnoj instituciji su pedagog, psiholog, stručnjak edukacijsko rehabilitacijskog profila i knjižničar (Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi, 2008). Cilj razvojno-pedagoškog rada je predviđanje, osmišljavanje, poticanje i usmjeravanje razvoja ustanove. Timski rad u odgojnim ustanovama ima ulogu prepoznavanja potreba učenika, planiranja i razvoja politika na institucionalnoj razini (Somech i Drach-Zahavy, 2007 prema Čović 2015). Odgajatelji i stručni suradnici surađuju po principu timskog rada, a stručni suradnici i ravnatelj zajedno se usmjeravaju na unapređenje odgojno-obrazovnog rada (Virić, 2018). Osoblje u domu je zaduženo voditi računa o zdravlju i sigurnosti učenika, za učinkovito reagiranje na izvanredne situacije, kao i za postizanje razvojnih i obrazovnih rezultata mladih u njihovoj skrbi (Hodges, 2012). Domski odbor uz ravnatelja upravlja učeničkim domom.

Dervišbegović (1997; Selimović i Tomić, 2011) navode sljedeće zadatke odgajatelja:

- organizirati cjelokupne aktivnosti svoje grupe;
- brinuti o zdravlju članova grupe i po potrebi upućivati ih na preglede i liječenje;
- pratiti i usmjeravati u pozitivnom pravcu razvoj svakog odgajanika;
- pomoć i pojedinim članovima da savladavaju teškoće, krize, i probleme;
- raditi sa odgajanicima asocijalnog ponašanja;
- pratiti razvoj cijele grupe i redovno održavati grupne sastanke (svakih 15 dana);
- koordinirati rad unutar grupe, rješavati konfliktne situacije ukoliko se pojave;
- surađivati sa razrednim starješinama i drugim stručnjacima iz škole, sa rukovodiocima dječjih i omladinskih organizacija u koje su odgajnici uključeni;
- surađivati sa roditeljima ukoliko ih odgajnici imaju;
- voditi neophodnu dokumentaciju o članovima grupe i grupi kao cjelini.

Rosić (2001) navodi sljedeće poželjne osobine odgajatelja i upućuje odgajatelje da u sebi razvijaju te osobine:

- vješt organizator učenikova učenja i samoučenja.
- majeutičar koji će pomoći odgajaniku da se transformira iz nižih oblika egzistiranja u više i humanije.
- inicijator odgojne komunikacije, poticatelj odgojnog procesa.
- animator jer se bez animacije poučavanje nikada ne može pretvoriti u učenje.
- dobar informator koji zna posredovati i prenijeti znanje
- komentator i ova funkcija zahtijeva od odgajatelja visok stupanj empatijskih i komunikacijskih sposobnosti.
- da preuzima i ulogu demokratskog stratega.
- mora biti i uzor
- terapeut jer suvremena škola predstavlja odgojnu zajednicu u kojoj svaki učenik formira ličnost prema svojim komparativnim prednostima, svojim osobnim tempom i u koracima koji su mu primjereni.
- emancipator mladih jer je odgoj uvijek bio emancipacija, sazrijevanje, razvijanje i formiranje individualiteta i
- kreator i regulator odgojnog procesa.

Rad u učeničkim i drugim domovima zahtijeva posjedovanje velikog broja kompetencija koje odgajatelji tijekom osobnog i profesionalnog usavršavanja stječu, te na taj način povećavaju kvalitetu i mogućnost odgovaranja na potrebe učenika koji borave u učeničkim domovima.

Kako unaprijediti odgoj i razvoj djece bez roditeljske skrbi

Odgoj djece i mladih u domovima prate veliki problemi. Oni proizilaze iz različitih razloga, društveno-ekonomskih (slaba ekonomska razvijenost zemlje, ograničena sredstva izdvajanja za socijalnu skrb uopće, pa i djece bez roditeljskog staranja, negativni stavovi okruženja prema ovim ustanovama u smislu sažalijevanja, ignoriranja i segregiranja djece koja su smještena i odrastaju u domovima). Tu su i nedovoljna opremljenost ustanova potrebnim namještajem i opremom, nedovoljna opremljenost tehničkim sredstvima i pomagalicama, nedovoljna podrška djeci u zadovoljavanju svih potreba, prvenstveno potreba za ljubavlju i pripadanjem, jer ma koliko stručnjaci angažirani u radu bili empatični i zalagali se za njihov odgoj i razvoj, oni nikada ne mogu biti biološki roditelji i pružiti im ljubav, pažnju i toplinu, koju im može pružiti njihova biološka obitelj. Djeca koja odrastaju u domovima nakon završetka srednjeg usmjerenog obrazovanja nemaju više podršku društva u procesu traženja zaposlenja i ili daljeg školovanja i obrazovanja.

Većinom su prepušteni samima sebi, ako nemaju nikoga od bližih skrbnika koji bi im mogli biti podrška i pružiti utočište u ovom period do njihove potpune emancipacije. Ustanove ovog tipa bi trebale imati službe koje bi se bavile pružanjem podrške ovoj djeci i mladima tijekom napuštanja doma i započinjanja samostalnog života (u pronalasku i obezbjeđenju stana, zaposlenja, materijalne podrške, podrške u daljem obrazovanju itd.). (Tomić, 2021).

Bez obzira na negativne posljedice na razvoj djece koja borave u institucijama, u mnogim zemljama svijeta institucionalni smještaj je još uvijek najčešći oblik skrbi. Prema Brownu (2009) djeca koja borave u instituciji duže od 3 mjeseca su institucionalizirana djeca. Preporučuje se da se mala djeca ne smještaju u institucije (Sladović Franz, Kregar Orešković i Vejmelka, 2007). Pored negativnosti koje ostavlja boravak djece u institucijama, neki istraživači vide i neke prednosti ovog oblika skrbi. Tako Kadushin (1980 prema Sovar, 2015) navodi prednosti institucionalne skrbi: što dijete nije prisiljeno ni obavezno ostvariti blizak odnos s roditeljskom figurom, vršnjačka grupa može biti korištena sama po sebi kao katalizator u pomaganju i olakšavanju djetetove promjene, rutina i pravila za život u instituciji osiguravaju djetetu sigurnost i podržavaju ga u kontroli impulsa, institucija može tolerirati širi raspon ponašanja nego što je prihvatljivo u drugoj obitelji ili zajednici, institucija može razviti posebne mogućnosti za skrb, tretman, rehabilitaciju i profesionalno osposobljavanje djece sa sličnim poteškoćama. (Skorup, 2020).

Sladović Franz (2003) navode mišljenja stručnjaka da je sigurnost koju djetetu osiguravaju rutina i pravila, koja su svojstvena životu u instituciji, jedna od prednosti grupne institucionalne skrbi za djecu. Da bi se ublažio negativan utjecaj institucije na razvoj djece preporučuje se smanjiti broj djece u grupama, formirati grupe po dobi i spolu i osigurati boravak braće i sestra u istoj odgojnoj grupi (Mc Call, Groark, Fish, Muhamedrahimov, Palmov i Nikiforova, 2013).

Proces deinstitucionalizacije zastupljen je i u Republici Hrvatskoj. Provođi se putem strateškog dokumenta Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi. Suština Plana je smanjiti ulazak osoba u institucije, a povećati izlaske u ostale oblike skrbi i poticati obiteljsku reintegraciju. Osim pružanja podrške obitelji, plan obuhvaća okvirne kvantitativne i vremenske projekcije smanjenja kapaciteta institucijske skrbi poput omogućavanja smještaja i drugim pravnim osobama, povećanje izvaninstitucijskog zbrinjavanja i zastupljenost usluga širom Hrvatske.

Ajduković i sur. (2008) proveli su istraživanja na osnovu kojih preporučuju kunaprjeđenje domova za djecu. Tako odgajatelji ističu da je potrebno smanjiti broj djece u odgojnim grupama, usmjeriti se na obiteljski tip života, osigurati primjereniji prostor za rad s djecom i osigurati veći broj osoblja.

Djeca mogućnost unapređenja života u domu vide u nekim praktičnim poboljšanjima (dobiti aparat za kavu, dobiti ormar s ključem,), poboljšanju društvenog života (više mogućnosti za izlaske, više druženja, zajedničke radionice,) osiguravanju sportskih aktivnosti „„yylylylllllllycd21dn-j.jl0xl -npr. plivanja i nogometa. Djeci je danas potreban pristup računalu i internetu da bi uspješno mogli savladavati i ispunjavati školske obaveze i da bi se izjednačile šanse u najranijoj dobi djeteta i preveniralo ispadanje iz sustava obrazovanja, kao i rizik od nezaposlenosti u odrasloj dobi (Vejmelka i Sabolić, 2015). Rezultati istraživanja koje su proveli Vejmeka i Sabolić (2015) potvrdili su da odgajatelji mogućnost unapređenja vide u kvalitetnijoj zaštiti djece odnosno prilagodbi skrbi prema individualnim potrebama djeteta, poboljšanjem međusobnih odnosa unutar ustanove, promjeni odgojnog pristupa – jasno odrediti posljedice neprimjerenog ponašanja., poboljšanjem opremljenosti doma - njegovog sadržaja za djecu, potaknuti odnose s vanjskim izvorima podrške tj. lokalnom zajednicom, ulaganje truda u poboljšavanje odnosa djeteta – obitelj. Preporučuje se omogućiti kvalitetne edukacije osoblja, postupka prijema u ustanovu, unaprjeđenje postupka izlaska djeteta iz skrbi te povećanje kvalitete i uvjeta stručnog rada. Posebno se naglašava važnost stabilnosti i trajnosti osoblja i dovoljan broj odgajatelja u odgojnoj grupi, a naglašena je idealnost manjih grupa. Potrebno je osigurati muške i ženske odgajatelje radi pozitivne rodne identifikacije, osigurati osnovne uvjete života i poticajnu i podržavajuću psihosocijalnu klimu u kojoj će rasti i razvijati se. Skrb za dijete i njegovo odrastanje trebala bi se temeljiti na razvoju djetetovih kapaciteta, sposobnosti, poštivanju autonomije, jednako kao i podržavanju kontakata s vanjskim svijetom, ali i pripremu za život izvan institucije u budućnosti. (Vejmelka i Sabolić, 2015), prema: Skorup, 2020). Prema Bartuloci (2015) potrebno je smanjivati kapacitet postojećih ustanova, osigurati povoljniji omjer djece i odgajatelja. Dječje domove treba preoblikovati da bi omogućili usluge poludnevnog zbrinjavanja djece koja žive u svojim obiteljima ili da postanu centri za razvoj udomiteljstva. Ajduković (2004) smatra da je potrebno transformirati dječje domove, tako da se pružaju usluge poludnevnog zbrinjavanja djece koja i dalje žive u svojim obiteljima (Ajduković, 2004). S obzirom na to da poprilično je velik porast institucionalni oblik zbrinjavanja djece, od izuzetne je važnosti pažnju posvetiti djeci koja su smještena u domovima, uvjetima smještaja, mogućnostima koje se djeci nude unutar domova i raditi na razvijanju potencijala domova i poboljšanju uvjeta života u domovima kako bi se očuvao najbolji interes djece (Vejmelka i Sabolić, 2015).

Zaključak

Obitelj predstavlja izvor sustava vrijednosti svakoga pojedinca, predstavlja podršku u svim životnim situacijama u kojima se pojedinac nalazi. Obitelj je ta koja podupire, hrabri, bodri, usmjerava, kritizira, bilo da su u pitanju sretne ili tužne situacije. Obitelj za dijete predstavlja „obrazac“ po kojemu će djelovati. U slučaju narušenosti obiteljske kohezivnosti ono gubi taj „obrazac“ preko kojeg je trebalo djelovati. Obiteljska kohezija može biti narušena iz različitih razloga, smrću jednoga ili obaju roditelja, ovisnosti, utjecajem vanjskih čimbenika na koje pojedinac nije sposoban djelovati i sl. U tom slučaju djeci se pruža određeni alternativni smještaj i nastoji se kreirati obiteljsko okruženje kako bi dijete nastavilo odrastati, rasti i razvijati se u skladu s pravima koja mu to sve garantiraju, a najčešći je alternativni smještaj u Hrvatskoj i BiH, smještaj djece u domove, odnosno u institucije. Domski (institucionalni) oblici skrbi za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi predstavljaju najčešći oblik skrbi, tu su i alternativni oblici skrbi (udomiteljstvo i posvojenje) kao jedan od najkvalitetnijih oblika pružanja skrbi djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi. Važno je osnažiti pojedince, obitelji i širu zajednicu na odluku o pružanju alternativnih oblika skrbi posvojenja i udomljenja djece koja se nalaze u domovima (institucijama).

Deinstitucionalizacija kao proces počela se provoditi prije nekoliko godina, ali nije nikada doživjela svoj procvat u punome smislu. Ona je vrlo značajna, neophodna. „Najbolji interes djeteta“ uvijek treba biti na prvome mjestu svima onima koji rade u odgojnim ustanovama. Tek će tako društvo moći ići naprijed, a samim time i djeca koja se nalaze u određenome stanju potrebe.

Djeci bez roditeljske skrbi potrebno je obezbijediti najbolje uvjete za njihov nesmetan razvoj i odgoj.

U radu s njima treba imati ljubavi i strpljenja i empatizirati s njihovim problemima.

Većina ove djece su ostala željna roditeljske ljubavi, pa je dužnost odgojitelja i stručnih suradnika, da im, koliko god je u njihovoj mogućnosti nadopune tu emocionalnu prazninu i ublaže bol.

Završit ću izjavom dječaka koji je manifestirao različite vidove delinkventnog ponašanja, a bio je učenik škole u kojoj sam radila kao pedagog o njegovoj obitelji.

Nakon osam godina provedenih u Dječjem domu u Tuzli dječak o svojoj obitelji priča sa bolom.

“Ne znam zašto su me ostavili roditelji. Zašto me nikad niko od njih nije došao da posjeti, da me obraduje, da mi uljepša život. Tako sam nesretan zbog toga. U domskoj porodici nastojim naći zamjenu za ljubav koja mi je nedostajala iz moje porodice. Svi su mi dobri. Sa svima se pazim. I vaspitači su dobri. Rijetko kad su prestrogi. Shvatio sam da je ovaj dom moja porodica.

On me jedino primio, on se brine o meni, on priznaje da postojim. Nekad kad završim školu i zaposlim se pokušat ću pronaći svoje roditelje.”(Tomić, 2005: 213).

Literatura

Ainsworth, M.D.S. (1973). *Further Research into the Adverse Effects of Bowlby: 191-2* 41. Maternal Deprivation, u: Ajduković, D. (1995). Program psihosocijalne pomoći prognanoj i izbjegloj djeci.

Ajduković, M. (2004). *Pristupi skrbi o djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi u Europi*. Revija za socijalnu politiku, 3(4), 299 – 320.

Ajduković, M., Kregar Orešković, K. i Laklija, M. (2007). *Značaj teorije privrženosti za konceptualizaciju javne skrbi za djecu*. Ljetopis socijalnog rada, 14 (1), 93-118.

Ajduković, M., Rajhvajn Bulat, L. & Sladović Franz, B. (2008). *Agresivno i prosocijalno ponašanje djece u dječjim domovima*. Ljetopis socijalnog rada, 15 (2), 185-213.

Ajduković, M., Sladović Franz, B. & Kregar K. (2005). *Razlozi izdvajanja i karakteristike života u primarnoj obitelji djece u javnoj skrbi*. Dijete i društvo, 7(2), 328 – 351.

Almas, N., Degan, K. A., Walker, O. L., Radulescu, A., Nelson, C. A., Zeanah, C. H. i Fox, N. A. (2015.). *Učinak rane institucionalizacije i intervencije u udomiteljstvu na socijalno ponašanje djece u dobi od osam godina*. Društveni razvoj 24(2),225 – 239.

Bartoluci, M. (2015). *Smještaj djece izvan obitelji u Republici Hrvatskoj i smjernice za alternative* UNICEF: Pravilnik: časopis za pravna i društvena pitanja, 47(95), 53-72.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment. Attachment and Loss*. New York: Basic Books.

Bratanić, M. (1990). *Mikropedagogija*. Zagreb: Školska knjiga.

Brkić, M. i Tomić, R. (2017). *Obiteljska pedagogija*. Međugorje: Sveučilište Hercegovina.

Browne, K. (2009). *Rizik od ozljeđivanja male djece u institucionalnoj skrbi*. London: Save the children.

Carter, R. (2005). *Family matters: A study of institutional childcare in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union*. London: EveryChild.

- Ćatić, R. (2003). *Porodična pedagogija*. Zenica: Pedagoški fakultet.
- Ćatić, R. (2005). *Porodična pedagogija*. Zenica: Pedagoški fakultet.
- Čović, A. (2015). *Timski rad djelatnika škole* (Diplomski rad) Zagreb: Filozofski fakultet.
- Ćuk, M. (2012). *Odgojni rad odgajatelja i ponašanje učenika u učeničkim domovima*. *Pedagojska istraživanja*, 9(2): 223-236. *Raspoloživo na:* https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=167704 (04.02.2020.)
- Daniel, G. i Martinović, S. (2005). *SOS- Dječje selo kao specifičan oblik skrbi o djeci*. *Dijete i društvo = Child and Society*. Časopis za promicanje prava djeteta. God.7 (2005). 2, str. 408 - 425 (prikaz, stručni).
- Dervišbegović, M. (1997). *Socijalna pedagogija sa andragogijom*. Sarajevo: Studentska štamparija.
- Europski odbor za socijalnu koheziju (ECSC, 2001).
- Giron, M. (1985). *Školski pedagog u funkciji inoviranja nastavnog rada*. *Magistarska radnja*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Granić N, Đorđević S. i Krpeljević G. (2005). *Skrb za djecu i mlađe punoljetne osobe u Domu za djecu Klasje*. Osijek: *Dijete i društvo*, 7(2) 426 – 443.
- Grandić, R. (2001). *Prilozi porodičnoj pedagogiji*. Novi Sad: Izdanje autora.
- Grandić, R. (2007). *Prilozi porodičnoj pedagogiji*. Novi Sad: Izdanje autora.
- Gudbrandsson, B. (2006). *Rights of children at risk and in care in institution*. Strasbourg: Council of Europe Publishing
- Hodges (2012). *Istraživanje o australskim internatima* (internetski izvor). *Raspoloživo na:* <https://www.agsa.org.au/wp-content/uploads/2016/01/Hodges-2012.pdf> (04.02.2020.).
- Howe, D. (1995). *Attachment Theory for Social Work Practice*. Houndmills: attachment Theory for Social Work Practice Palgrave.
- Hrabar, D. (2005): *Pravo djeteta na obiteljski život*. *Dijete i društvo*. 7 (2). 382-397.
- Hrabar, D. (2008). *Posvojenje posvojitelja i posvojenika*. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58 (5), 1107 – 1139.

Ilić, M. (2010). *Porodična pedagogija*. Banja Luka- Mostar: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci i Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru.

Jovančević, M. (2008). *O važnosti odnosa djeteta-roditelj*. In A, Ajduković, Radočaj T. (ur.), *Pravo djeteta na život u obitelji* (27 - 41). Zagreb: Ured UNICEF – a za Hrvatsku.

Kadushin, A. (1980). *Child Welfare Services*. New York: Macmillan Publishing Co. Inc.

Kamenov, E. (1987). *Predškolska pedagogija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kamenov, E. (1999). *Predškolska pedagogija*. Knjiga I. i II. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kletečki Radović, M. i Kregar Orešković, K. (2005). *Kvalitativna iskustva udomitelja*. Ljetopis studijskog centra socijalnog rada, 9 (1), 67-88.

Konvencija o pravima djeteta. (1989). Preuzeto s: http://www.unicef.hr/upload/file/300/150215/FILENAME/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta.pdf. (14.7.2014).

Konvencija o pravima djeteta (2001). UNICEF. https://www.unicef.hr/wpcontent/uploads/2017/05/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta_full.pdf pristupljeno: 20.5.2021.

Kukovac, S. i Bergant, M. (1968). *Porodica i odgoj. U: Pedagogija II*. (redaktori: Krneta, Lj., Potkonjak, N., Schmidt, V. i Šimleša, P.). Sarajevo: JEŽ.

Kusturin, S., Maglica, T., Makvić K. (2013). *Okvirko – priručnik za osnaživanje mladih u procesu izlaska iz alternativne skrbi*. Udruga „Igra“, SOS Dječje selo Hrvatska i Dječji dom „Maestral“.

Lakija M., Vukelić N. i Milić Babić, M. (2012). *Specijalizirano udomiteljstvo djece s teškoćama u razvoju - iskustva udomitelja*. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 48 (2), 109 - 123 24.

Mandić, P. (1988). *Izabrana djela I., II, III.* Osijek:

Mc Call, B. R., Groark, J. C., Fish L., Muhamedrahimov J. R., Palmov O. I. & Nikiforova V. N. (2013.). *Održavanje socijalno-emocionalne intervencije i njezine koristi za institucionaliziranu djecu*. Dječji razvoj, 84 (5), 1734 – 1749.

Mušanović, M. i Lukaš, M. (2011). *Osnove pedagogije*. Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo.

Nelson, C. (2007). A Neurobiological perspective on early human deprivation. *Child Development Perspectives*, 1 (1), 13-18.

Obiteljski zakon. NN br. 103/15
https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_09_103_1992.html
pristupljeno: 20.4.2021.

Obiteljsko pravo. Pristupljeno 12.8.2020 [https://zakon.hr/z/88/Obiteljski zakon](https://zakon.hr/z/88/Obiteljski_zakon)
(2014). Narodne novine, 75/2014.

Obiteljski zakon (NN, 98/19)

Obiteljsko pravo. Pristupljeno 12.8.2020 [https://zakon.hr/z/88/Obiteljski zakon](https://zakon.hr/z/88/Obiteljski_zakon)
Narodne Novine.(64/20).

Pehar-Zvačko, L. (2000). *Oduzeto djetinjstvo*. Zenica: Dom štampe.

Priručnik o SOS-Dječjim selima. (2003). Pristupljeno 22.8.2020
http://lekenik.sosdsh.hr/Assets/documents/prirucnik_za_djecja_sela_2003.pdf

Radočaj T. (2007). *Pravo djeteta na odrastanje u obitelji: Smjernice za praktičan rad na državnom i međudržavnom posvojenju i udomiteljstvu*. Ljetopis socijalnog rada, 14(1), 233 – 256.

Radočaj, T. (2015). *Deinstitucionalizacija treba krenuti od najmlađih*. Dijete i društvo, 7 (2) 355 – 365.

Rosić, V. (2001), *Domski odgoj*. Rijeka: Graftrade.

Rosić V. (2007), *Domska pedagogija*. Zadar: Naklada d.o.o.

Racz, A. (2015). *Način rada i razina zadovoljavanja psihosocijalnih potreba korisnika smještenih u Dom za djecu obiteljskog tipa „Nuevo futuro“*. Dijete i društvo, 7 (2), 408 - 426

Rich, M. (2012). *Zajedničke europske smjernice za prijelaz s institucionalne skrbi na usluge podrške za život u zajednici*. Brussels: Europska stručna skupina za prijelaz s institucionalne skrbi na usluge podrške za život u zajednici.

Sabolić T. i Vejmelka L. (2015). *Udomiteljstvo djece u Hrvatskoj iz perspektive udomitelja i stručnjaka*. Holon: postdisciplinarni znanstveno-stručni časopis, 5(1),6 -42.

Selimović, H. i Tomić, R. (2011). *Pedagogija I i II*. Travnik: Edukacijski fakultet.

- Skorup, M. (2020). *Skrb o djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi u Hrvatskoj*. (Završni rad): Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:305417/> Datum preuzimanja: 2021-07-01.
- Sladović Franz, B. i Mujaković Đ. (2003). *Percepcija socijalne podrške djeci u dječjim domovima i udomiteljskim domovima*. Ljetopis socijalnog rada, 10 (2), 161 – 170.
- Sladović Franz, B.(2003). *Psychsocial development of children in children's homes*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Sladović Franz, B. (2004). *Odabir dodatnog smještaja za djecu s poteškoćama u razvoju u obitelji*. Ljetopis socijalnog rada, 11(2), 215 – 228.
- Sladović Franz, B., Kregar Orešković, K. i Vejmelka L. (2007). *Iskustvo boravka u dječjem domu: kvalitativna analiza iskaza mladih*. Ljetopis socijalnog rada, 14 (3), 553 – 578.
- Slana J. (2007). *Poticanje međusobne komunikacije odgajatelja u učeničkom domu*. Informatologija, 40 (2):107-112. Raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/13372> (04.02.2020.).
- Smjernice za alternativnu skrb Okvir UN (2009).
- Somech, A., Drach-Zahavy, A. (2007.) „NotAnother Team!”, *Schoolimprovementinfrastructureviewedthroughthelensofaddressingbarriers to learningandteaching*. Los Angeles: Center for Mental Health inSchools. Dostupno na URL: <http://smhp.psych.ucla.edu/pdfdocs/team.pdf> (preuzeto: 12. svibnja 2015.)
- Sovar, I. (2015). *Institucionalizacija i deinstitucionalizacija ustanova za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi*. Ljetopis socijalnog rada, 22 (2), 311-322.
- Stevanović, M. (2000). *Obiteljska pedagogija*. Varaždinske Toplice: Tonimir.
- Šimleša, P. (1983). *Pedagogija*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- Tarullo A. R., Gunnar, M. R. (2005.) *Institucionalni odgoj i deficiti u društvenoj povezanosti: Mogući mehanizmi i procesi*. Spoznaja, mozak, ponašanje, 9 (3), 329 – 342.
- Tomić, R. (2005). *Komunikacija sa djecom delinkventnog ponašanja*. Tuzla: Denfas.
- Tomić, R. (2008). *Obiteljski odgoj*. Tuzla: Ofset.

Tomić, R. (2021). *Raising People With Special Needs: Child-to-Child Care Without Parental Care // Pedagogies and Early Intervention Strategies for Combatting Socio-Pathological Behaviors* / Beverley Buckley, Sheryl ; Kadum, Vladimir ; Babić, Ivana ; Hmelak, Maja (ur.). Hershey, Pennsylvania, SAD: IGI Global, 2021. str. 343-369)

UNICEF Hrvatska (2010). *Smjernice za alternativnu skrb*. Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi RH, Ured UNICEF-a za Hrvatsku.

Vejmelka, L. i Sabolić, T. (2015). *Potencijali domova za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi iz perspektive odgajatelja*. Kriminologija i socijalna integracija, 23 (1), 72 – 98.

Virić, K. (2018). *Komunikacijski aspekt odgojnog rada odgajatelja u učeničkim domovima*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet Odsjek za pedagogiju.

Vukasović, A. (1994), *Pedagogija*. Zagreb: Alfa.

Vukasović, A. (2001), *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „Mi“.

Wisner Fries, A.B., & Pollak, S.D. (2004). *Razumijevanje emocija u postinstitutucionalizirane istočnoeuropske djece*. Development and Psychopathology, 16, 355-369.

Zakon o socijalnoj skrbi, NN br. 16/17

Zakon o udomiteljstvu, NN. br. 78/12

Zakon o volonterstvu, NN br. 58/07

Zakon o srednjem školstvu, N N 69/ 2003; Preuzeto s https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_04_69_820.html

Zakon o obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi. (2008). Narodne novine, Zagreb. 43.

Zakon o udomiteljstvu, NN. br. 115/18. zakon.hr/search.htm?searchString=Zakon+0+udomiteljstvo//zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon Narodne novine. (64/20).

Zakon o socijalnoj skrbi. 64/20. Pristupljeno 12.8.2020 <https://zakon.hr/z/222/Zakon-o-socijalnoj-skrbi>.

Zečić, S., Tomić, R. i Bišćević, I. (2019). *Obiteljski odgoj djece s teškoćama u razvoju*. Tuzla: Ofset.

Žic Grgat, B. i Jelavić M. (2005). *Institucionalna skrb o djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi i perspektiva razvoja izvanobiteljske skrbi*. *Dijete i društvo*, 7 (2), 297 – 325

Ruža I. Tomić,

University of Herzegovina

TYPES OF CHILDREN WITHOUT PARENTAL CARE

Abstract: A child has the right to protection, life and health, and in order to realize his full potential, he needs adequate care from the adults around him. The most natural place for a child's development and life is his family. As the most desirable framework of family life, which with its structure enables a child to grow up healthy, mature and become a responsible adult, it represents a family consisting of parents and children. The family environment is especially important in the first three years of a child's life, because this is when the attachment between the infant and the parents is achieved. Parents have a strong influence on the physical, psychological and social development of a child, and disturbances in the relationship between parents and children, such as separation from parents or traumatic experiences with parents, impair the child's development. A number of children do not have parents and do not grow up in a family environment. Children without adequate parental protection are tried to be provided with adequate help through the social welfare system, and the state is responsible for its implementation.

The purpose of the work is to raise awareness of the importance and role of the family in raising a child, especially the role of the child's parents. The main goal is to analyze and present the problems accompanying the education and development of children without parental care, and ways to overcome them. Alternative types of care for children without parental care are analyzed, as well as their strengths and weaknesses and ways to overcome them. The goals of individual types of care are listed, and reflections of domestic and foreign experts on types of social care are presented, which try to respond to the goals and needs of children without parental care. An overview of the strengths and weaknesses of certain types of alternative care will be given, with a special emphasis on the role of society and the exemplary educator in overcoming it. The review of previous knowledge and research determines the frequency and attitudes of experts in the selection and application of different forms of social care for children without parental care, and the conclusion is generalized from the above and a proposal for future research is made.

Keywords: family upbringing, children without parental care, types of alternative care, educator.

Martina M. Primorac

Sveučilište Hercegovina, Mostar, Bosna i Hercegovina

Karolina Tadić-Lesko

Ustanova „Centar za socijalni rad Grada Mostara“ Mostar, Bosna i Hercegovina

IDENTIFIKACIJA POTREBA JEDNORODITELJSKIH OBITELJI U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Rezime. Jednoroditeljske obitelji alternativa su nuklearnoj obitelji čije uređenje zahtijeva specifičan pristup. Kako su jednoroditeljske obitelji sve prisutniji oblik uređenja obitelji, to se nametnula i potreba da se kao ciljevi ovog istraživanja postave: ispitati aktualne potrebe jednoroditeljskih obitelji na području Federacije Bosne i Hercegovine te istražiti koja prava imaju, koje socijalne usluge mogu koristiti i koje vrste formalne i neformalne podrške mogu dobiti u svojim lokalnim zajednicama. Metodom analize dostupne dokumentacije identificirane su jednoroditeljske obitelji prema uzroku njihovog nastanka, najčešći problemi s kojima se ove obitelji susreću, dok se analizom socijalne legislative istražilo koja prava, socijalne usluge i vrste podrške mogu dobiti i koristiti jednoroditeljske obitelji u lokalnim zajednicama. Rezultati istraživanja pokazuju kako socijalna legislativa na federalnoj razini ne prepoznaje termin jednoroditeljske obitelji kao obiteljske forme, niti postoji službena i sustavna baza podataka o broju i specifičnim potrebama jednoroditeljskih obitelji osim sporadičnih istraživanja pojedinaca i organizacija. Na temelju istraživanja dostupne dokumentacije identificirane su socio-ekonomske i psihosocijalne potrebe jednoroditeljskih obitelji čiji je pregled predstavljen tabelarno kao i prava na socijalne usluge te druge vrste podrške koje ove obitelji mogu dobiti. U zaključku rada, autorice su istakle potrebu uvođenja sustava koji omogućava ciljano pružanje socijalnih i drugih usluga ovoj kategoriji obitelji na razini federacije, županije i lokalne zajednice preko relevantnih institucija, a uzimajući u obzir njihove opće i specifične potrebe. Autorice su također, istakle važnost informiranja jednoroditeljskih obitelji o pravima koje imaju, dostupnim socijalnim uslugama i vrstama neformalne podrške.

Ključne riječi: *djeca bez jednog roditelja, samohrani roditelji, socijalne usluge, formalne i neformalne vrste podrške.*

Uvod

Jednoroditeljske obitelji oduvijek su bile prisutne u našem društvu, ali ih kroz povijest država i društvo različito tretiraju ovisno o uzrocima njihova nastanka. Uzroci koji dovode do nastanka jednoroditeljskih obitelji su različiti; jednoroditeljska obitelj može nastati smrću, nestankom jednog roditelja ili njegovim napuštanjem obitelji, zakonskim oduzimanjem roditeljske skrbi¹ roditelju koji nije brinuo o djetetu/djeci, ako je roditelj na izdržavanju zatvorske kazne, ako je odsutan zbog bolesti ili izvanbračnim rođenjem djeteta.

Danas se u suvremenom društvu povećava broj jednoroditeljskih obitelji uzrokovanih preranom smrću roditelja, migracijama, nestankom ili pogibijom uslijed ratnih djelovanja, razvodom braka i izvanbračnim rođenjem. No, ono što iznenađuje jeste činjenica kako su samohrani roditelji u nekim društvima izloženi osuđivanju, ismijavanju i potečeljivanju, te im se uskraćuje neophodna podrška.

Sve jednoroditeljske obitelji imaju opće ali i posebne, specifične potrebe. Načini na koje ih jednoroditeljske obitelji mogu zadovoljiti prvenstveno se pronalaze u sustavu socijalne skrbi. Potrebe jednoroditeljskih obitelji u kontekstu ostvarivanja prava na socijalne usluge i formalno neformalnu podršku su različite i ovise o njihovom individualnom socio-ekonomskom i psihosocijalnom statusu. Obitelj, bilo jednoroditeljska ili ne, „prirodna je i osnovna ćelija društva i ima pravo na zaštitu države i društva“ (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, 1948, članak 16., stavak 3) u skladu s njezinim specifičnim potrebama i određenoj situaciji u kojoj se može naći.

Zaštita jednoroditeljskih obitelji prvenstveno se treba promicati kroz obiteljsku politiku jer je „obiteljska politika javna politika kojom država, a u širem smislu društvo, djeluju na obiteljske resurse s ciljem poboljšanja položaja prije svega ugroženih obitelji s djecom“ (Puljiz, Zrinšak, 2002: 117). Obiteljsku politiku Stropnik (1996: 105) smatra „cjelovitim i sustavnim skupom mjera koje djeluju u korist obitelji, prije svega obitelji s djecom. Te im mjere pomažu u problematičnim situacijama ekonomskog, socijalnog, zdravstvenog, stambenog i sličnog karaktera, ublažavaju financijski teret što ga za obitelj predstavljaju djeca, omogućuju usklađivanje obiteljskih i radnih obveza, štite trudnice i djecu“. Međutim, domaća obiteljska politika se posljednjih nekoliko godina kroz socijalnu legislativu neumorno transformira ali još uvijek ne identificira aktualne potrebe jednoroditeljskih obitelji.

¹ Vidi više: Obiteljski zakon Federacije BiH, Službene novine Federacije BiH, broj 35/05 i 31/14, čl. 153. i 154.

Razlog tome može biti što ne prepoznaje kategoriju jednoroditeljske obitelji niti njezine aktualne potrebe pa jednoroditeljske obitelji svoja prava mogu ostvariti samo u okviru drugih kategorija korisnika socijalne skrbi i to pod određenim uvjetima.

TEORIJSKI PRISTUP JEDNORODITELJSKIM OBITELJIMA U DRUŠTVENOM NARATIVU I PRAVNOM DISKURSU F BiH

Negativan stav društva prema jednoroditeljskim obiteljima je izražen ponajviše kroz stereotipe i predrasude. „Predrasude se mogu ukloniti širenjem znanja na opću populaciju, pa u tome ključnu ulogu imaju odgojno-obrazovni sistem i mediji kroz koje treba ciljano poticati vrijednosti uvažavanja različitosti obiteljskih modela, uz istovremeno promoviranje zadovoljne obitelji kao važnog cilja obiteljske politike“ (Zagorac, 2015: 30).

Zakoni u ingerenciji socijalne skrbi ne artikuliraju, dok nevladin sektor sporadično proklamira potrebe jednoroditeljskih obitelji. Načini zaštite prava jednoroditeljskih obitelji ostvaruju se u sklopu drugih imenovanih, prepoznatljivih ugroženih i kategorija u potrebi pa je rješenja potrebno pronalaziti prvenstveno u žurnom prepoznavanju ove kategorije u socijalnoj legislativi F BiH. Tek nakon uvođenja pojma kategorije jednoroditeljske obitelji u zakonsku regulativu, o njezinim oblicima i vrstama usluga mogla bi se informirati javnost, te dalje istraživati druge vrste formalne i neformalne podrške potrebne ovoj kategoriji obitelji, sve u svrhu poboljšanja njihovog ekonomskog i psihosocijalnog statusa.

Nerijetko predrasude prema samohranim roditeljima „dovode do stigmatizacije djece iz jednoroditeljskih obitelji, pa se članovi jednoroditeljskih obitelji često mogu osjećati marginalizirano u društvu. Nerazumijevanje okoline ne utječe samo na ponašanje drugih osoba u društvu prema samohranim roditeljima nego i na sposobnost roditelja da se suočavaju sa svakodnevnim izazovima samohranog roditeljstva, kao i na njihove stavove i osobni doživljaj samohranog roditeljstva. Stavovi okoline općenito su više pozitivni prema njihovoj djeci nego prema roditeljima, a najpozitivnije stavove pokazuju osobe koje su bliske samohranim roditeljima, odnosno roditelji i uža rodbina, prijatelji, kolege na poslu, te druga djeca sa kojima djeca samohranih roditelja dolaze u kontakt“ (Raboteg-Šarić i sur., 2003; Zagorac, 2015: 17). U zemljama u okruženju, primjerice u Republici Hrvatskoj, „savjetovališta za roditelje postoje samo u većim gradovima poput Zagreba, Osijeka, Rijeke i Splita, problemi s kojima se suočavaju samohrani roditelji rješavaju se u svijetu ‘mrežama’ savjetovališta i škola za roditelje“ (Burić, 2007: 34).

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja ovog rada je identificiranje potreba jednoroditeljskih obitelji u FBiH. Cilj istraživanja je dvojak: ispitivanje aktualnih potreba jednoroditeljskih obitelji u Federaciji Bosne i Hercegovine i istraživanje prava i socijalnih usluga, te vrste formalne i neformalne podrške koje mogu ostvariti jednoroditeljske obitelji u okviru socijalne legislative (i nevladinog sektora u njihovim lokalnim sredinama). U skladu s predmetom i postavljenim ciljevima istraživanja formulirani su slijedeći zadaci istraživanja: 1) Identificirati jednoroditeljske obitelji prema uzroku njihovog nastanka, 2) Ispitati najčešće probleme s kojima se susreću jednoroditeljske obitelji i 3) Istražiti prava, socijalne usluge i vrste podrške koje mogu koristiti jednoroditeljske obitelji. Metode istraživanja korištene u ovom radu su: povijesna, komparativnopravna, metoda analize sadržaja dostupne domaće i inozemne literature kao i socijalne legislative FBiH.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Identifikacija jednoroditeljskih obitelji prema uzroku njihovog nastanka

Prvi zadatak istraživanja bio je identificirati jednoroditeljske obitelji prema uzroku njihovog nastanka. Kao uzroke koji dovode do nastanka jednoroditeljskih obitelji istraženi su: razvod braka, smrt (ili nestanak jednog roditelja), djeca rođena izvan braka i djeca čiji je roditelj u zatvoru.

Razvod braka

Proces transformacije društva iz tradicionalnog u moderni tip potječe iz obitelji i utječe na promjene koje se događaju unutar nje pa su tako „krajem 20. stoljeća mnoga društva doživjela drugu demografsku tranziciju koju karakteriziraju promjene u obiteljima. Takve promjene uključivale su odgođeni brak, veću stopu razvoda, rasprostranjenost izvanbračnih zajednica i sve veći broj izvanbračne djece“ (Bumpass, 1990). U odnosu na prošlo vrijeme, „danas se više djece odgaja u jednoroditeljskim obiteljima, a razvod je postao glavni izvor samohranog roditeljstva u mnogim društvima“ (Zhang, 2020: 5). Razvod roditelja nerijetko negativno utječe na odnose roditelja i djece. No, to uvelike ovisi o odnosima među roditeljima kada prestanu biti partneri, o dobi djece, količini, intenzitetu i kvaliteti održavanja osobnih odnosa i neposrednih kontakata između djece i roditelja s kojim djeca ne žive, redovitom doprinosu za uzdržavanje djece od strane roditelja s kojim djeca ne žive, kvaliteti života roditelja i djece kojem su djeca povjerena na brigu i

čuvanje te mnogim drugim faktorima. Sve su to poteškoće s kojima se u našem društvu susreću jednoroditeljske obitelji nastale uzrokom razvoda braka. Zhang (2020) navodi kako je jedno istraživanje identificiralo tri glavna mehanizma koji povezuju roditeljski razvod s nepovoljnim ishodima za djecu od čega prvi obuhvaća ekonomsku deprivaciju nakon razvoda roditelja koja znatno snižava životni standard djeteta i ograničava ulaganje obitelji u djetetovo obrazovanje. U Sjedinjenim Državama i nekim azijskim društvima razvod je postao više koncentriran kod parova nižeg socioekonomskog statusa i razvod često povlači financijske troškove za partnere koji ga prolaze dok žene posebno pate od gubitka prihoda nakon razvoda (up. Andreš i sur. 2006; Smock i sur. 1999; Weitzman, 1985). U našoj zemlji situacija je slična, no, uzrok gubitka prihoda se velikim dijelom odnosi na neizvršavanje obveze uzdržavanja za djecu određene presudom o razvodu braka roditelju koji ne živi s djecom. Razvod supružnika u našoj zemlji još uvijek je negativno okarakteriziran u vjerskim zajednicama i obojen je društvenim predrasudama dok „mnoge studije razvod vide kao kratkotrajan zakonski događaj koji utječe na pojedinca, a riječ je zapravo o procesu koji se događa u obitelji unutar životnog ciklusa djece, adolescenata i odraslih“ (Carter, McGoldrik, 1980; Grozdanić, 2000: 5). Najčešći uzroci nastanka jednoroditeljskih obitelji su razvod braka i rođenje djeteta u izvanbračnoj zajednici, obzirom da prema dostupnim podacima iz popisa stanovništva 2013. godine stoji da je najveći dio stanovništva još uvijek u formalnom braku. Što se tiče populacije u dobi od 15 i više godina, malo više od jedne četvrtine nije nikad sklopilo brak, preko jedne polovine je u braku, a udio razvedenih osoba na nivou BiH iznosio je ,3,4%, uz nešto veći udio u Brčko distriktu nego u entitetima dok je udio razvedenih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine 3,2%, a udovaca/udovica 9,8%. (Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini 2020: 131). Svaka deseta osoba u BiH je udovac/udovica, dok je udio u ovoj kategoriji najveći broj u F BiH. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku BiH, Obitelji u Republici BiH, Agencije za statistiku BiH u Federaciji Bosne i Hercegovine stoji kako je 2013. godine udio majki s djecom 12,2%, a očeva s djecom 2,8% (Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2020: 136). Također, prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine iz 2021. godine broj razvedenih osoba je bio 2.669, izvan braka je u 2020. godini živjelo 526 roditelja dok u istoj statističkoj obradi podataka nije nađen podatak o smrti ili nestanku roditelja koji imaju maloljetnu djecu. No, prema rezultatima istraživanja provedenog u Srednjobosanskoj županiji najviše je razvedenih samohranih roditelja, zatim izvanbračnih i potom udovica“ (prema: Križanac, 2019: 46).

Smrt ili (nestanak jednog roditelja) i izvanbračna djeca

Smrt je veoma stresan događaj u obitelji i može prouzročiti ogromne psihofizičke i socijalne posljedice na članove obitelji. Odrasle osobe teško se nose s gubitkom člana obitelji, posebice djece. „Smrt roditelja je najrazorniji životni stres koji dijete može doživjeti, a svijest o nenadoknadivom gubitku može imati velike psihičke posljedice. Dok neka deca postaju ranjiva, druga prežive taj stres, ne razvijajući veću psihičku disfunkciju. Reakcije djece na smrt roditelja ovise o njihovom uzrastu, spolu, stupnju emocionalnog i kognitivnog razvoja, odgovora preživjelog roditelja i adekvatne brige“ (SOS Dječja sela, 2016).

„U usporedbi s djecom bez roditelja, djeca koju su rodile i odgajale nevjenčane majke bila su u još nepovoljnijem položaju. Odsutnost supružnika u oba slučaja imala je velike potencijalne posljedice na ekonomsku dobrobit majke i njezina djeteta, ali u usporedbi s nevjenčanim majkama, više izvora ekonomske potpore bilo je dostupno udovicama. Ne može se misliti samo na naslijeđenu imovinu od muža, već pravo na mirovinu i druge oblike životnog osiguranja“ (Van Popel, 2000: 52). Na sreću, danas se pravo na naslijeđe regulira putem suda kao i rješavaju druga pitanja vezana za imovinsko-pravne odnose. „U nekoliko zemalja Europe nevjenčane majke nisu imale mogućnost tražiti uzdržavanje od navodnog oca djeteta, budući da su upiti po pitanju očinstva bili zabranjeni. Izvanbračnu djecu otac je načelno mogao priznati, ali i tada su imali pravo na relativno mali dio njegova nasljedstva. Samo djeca koja su bila ozakonjena naknadnim brakom svojih roditelja mogla su se, u pravnom smislu, smatrati jednakom zakonitom djecom. Potencijalna podrška druge rodbine također se razlikovala između nevjenčane majke i udovice: udovice su imale pravo na pomoć vlastite obitelji i obitelji svog bivšeg muža, dok su nevjenčane majke mogle pomoć tražiti samo od svoje rodbine. Nevjenčana majka bila je moralno stigmatizirana i morala se suočavati sa sramotom, socijalnom isključenošću, gubitkom posla i prihoda“ (prema: Van Popel, 2000: 52-54). U Obiteljskom zakonu FBiH, čl. 3. izvanbračna zajednica je zajednica života žene i muškarca koji nisu u braku ili izvanbračnoj zajednici s drugom osobom, koja traje najmanje tri godine ili kraće ako je u njoj rođeno zajedničko dijete. Kod nadležnog suda regulira se izvanbračna zajednica, a tijekom postupka koji se provodi odlučuje se o povjeravanju djeteta, načinu održavanja osobnih odnosa i neposrednih kontakata između djeteta i roditelja s kojim dijete neće živjeti kao i o visini mjesečnog doprinosa za dijete od strane istog roditelja.

Kod djece koja su izgubila roditelja dva puta je veća vjerojatnost da će pokazati smetnje u funkcioniranju u školi i kod kuće nego djeca koja nisu ožalošćena, čak i 7 godina kasnije. Ožalošćena djeca imala su veću stopu depresivnosti od djece koja nisu ožalošćena prve dvije godine nakon roditeljeve smrti, ali ne i u sljedećim godinama.

Djeca koja su imala manje od 12 godina kada im je roditelj umro imala su veću vjerojatnost da će imati depresiju nego ona koja su izgubila roditelja u adolescenciji. Djeca koja tuguju također su imala više stope posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) od djece koja nisu ožalošćena u svim vremenskim točkama (Pham i dr., 2018). Uslijed smrti roditelja, dešava se da djeca ostanu čvrsto vezana za obitelj. Prema tome, najutjecajniji faktor u dječijoj reakciji na gubitak roditelja proizlazi iz sposobnosti preživjelog roditelja da ne dopusti stvaranje sopstvene emocionalne distance od djece. Pored toga, kvaliteta odnosa unutar obitelji, koja je prethodila gubitku, utjecat će, kako na promjene u obitelji, tako i na njezinu sposobnost prilagodbe (prema: SOS Dječja sela, 2016).

U povijesti je postojala značajna razlika u zakonskim pravima *zakonske djece* u odnosu na *izvanbračnu djecu*. Djeca rođena izvan braka često nisu imala status u društvu. Budući roditelji su bili zabrinuti oko sklapanja braka prije rođenja djeteta kako bi se dijete smatralo zakonitim i kako bi njegova ili njezina prava na nasljedstvo bila očuvana. Očevi koji nisu htjeli priznati djecu rođenu izvan braka obično su mogli razbaštiniti djecu koja nisu bila zakonita. Otac izvanbračnog djeteta zakonski nije bio dužan uzdržavati izvanbračno dijete. „Izvanbračno dijete, koje je u načelu dijete čiji roditelji nisu bili u zakonskom braku u vrijeme njegovog začeća, može biti, eventualno, priznato od jednog ili drugog, ili od oba roditelja. Broj djece rođene u izvanbračnoj zajednici je najviši u posljednja dva stoljeća“ (SOS Dječja sela, 2016).

„U izvještaju koji je objavio ured za sociološka istraživanja u SAD-u stoji da je prošle godine broj vanbračne novorođenčadi iznosio 208.700 i ovaj broj u odnosu na broj od prije deset godina pokazuje porast od 47%, a spomenuti izvještaj dodaje još da značajan broj ove vanbračne novorođenčadi rode maloljetnice i djevojke koje su u 40 % slučajeva mlađe od 20 godina (Felsefi, 2019. prema Ettela'at, br. 10523). „Najveće diskrepancije otkrivene su u Velikoj Britaniji, gdje samohrani roditelji imaju čak 38% niži standard, a najmanje u Luksemburgu, Austriji i Grčkoj, gdje se pokazalo da oni imaju tek zanemarivo lošiji standard. Znanstvenici također naglašavaju kako se posljednjih desetljeća znatno izmijenio položaj izvanbračne djece, koji je sve do sedamdesetih godina bio ponižavajući. Izvanbračna djeca su u mnogim europskim zemljama bili građani nižeg reda, bez prava nasljedstva, nepriznati, etiketirani kao manje vrijedni i problematični“ (Nacional, Neovisni News magazin, 2021).

„Bez obzira je li rođenje izbor roditelja ili ne, ovi roditelji imaju posebno tešku zadaću jer roditeljstvo od samog početka ostvaruju sami i bez podrške partnera, kako je to kod onih koji se razvedu ili uslijed smrti partnera ostanu jedini roditelj. Ovakva situacija donekle ubrzava period prilagodbe jer roditelj od samog početka formira obitelj kao jedini roditelj i brže prihvata tu ulogu.

Naravno, izuzetno je važno postojanje socijalne mreže podrške, naročito u postporođajnom periodu, kako bi se izbjegle moguće psihološke komplikacije uslijed straha od roditeljske uloge. Rizici za adekvatan razvoj i adaptaciju djece postoje u sredinama koje još uvijek takvo rođenje smatraju neprikladnim, amoralnim i slično, pa ne samo da stigmatiziraju i isključuju iz socijalnog okruženja roditelja nego i izvanbračno rođenu djecu.“ (SOS Dječja sela, 2016). Mnoge su države do 20. stoljeća modificirale svoje zakone kako bi izvanbračnoj djeci dale pravo na nasljeđivanje preko jednog ili oba roditelja. Neke države još uvijek imaju zakone koji ograničavaju zakonska prava izvanbračnog djeteta. Vrhovni sud Sjedinjenih Država presudio je da su državni zakoni koji uskraćuju prava izvanbračnoj djeci isključivo na temelju njihova izvanbračnog statusa neustavni prema klauzuli o jednakoj zaštiti saveznog ustava. U slučaju Vrhovnog suda Sjedinjenih Država iz 1977., sud je poništio državni zakon koji nije davao zakonskom djetetu pravo na nasljeđivanje od svog oca osim ako u njegovoj oporuci nije postojala odredba za nasljedstvo. Dok se u običajnom pravu dijete smatralo ničijim djetetom, moderni pristup je da se dijete smatra djetetom biološke majke. To znači da dijete ima pravo na nasljeđivanje od svoje biološke majke osim ako nije došlo do posvojenja u kojem majka nije ostala zakonski roditelj. Međutim, pristup o tome ima li dijete pravo na nasljeđivanje od svog oca nije dosljedno u svim državama. Mnoge države ne smatraju izvanbračno dijete zakonitim djetetom svog oca. Očinstvo se obično mora utvrditi za života oca² da bi dijete steklo pravo nasljedstva (<https://www.hg.org/legal-articles/inheritance-rights-for-legitimate-and-illegitimate-children-47186>).

² U Obiteljskom zakonu FBiH čl. 64. stavak (1) stoji: kada matičar primi izjavu ili zapisnik o priznanju očinstva ili oporuku uz koje nije priložena izjava majke o pristanku na priznanje očinstva, matičar mjerodavan za upis rođenja djeteta će odmah pozvati majku da u roku od 15 dana da ovu izjavu. (2) Ako je za priznanje potreban pristanak djeteta, odnosno suglasnost organa skrbništva, matičar će od mjerodavnog organa skrbništva odmah zatražiti da u roku od 15 dana dostavi izjavu o pristanku djeteta, odnosno suglasnost organa skrbništva. Dok u čl. 65. stav (1) stoji da osobu koja je priznala materinstvo ili očinstvo matičar će izvijestiti je li dobiven pristanak, odnosno suglasnost iz čl. 60., 62. i 63. ovog zakona. (2) Ako pristanak, odnosno suglasnost iz stavka 1. ovog članka nisu dati u predviđenom roku, osoba koja je priznala materinstvo ili očinstvo može pokrenuti sudski postupak za utvrđivanje materinstva ili očinstva u roku određenom u članku 74., odnosno stavku 2. članka 76. ovog zakona.

Djeca čiji su roditelji u zatvoru

Iako su „zatvori dužni roditeljima zatvorenicima omogućiti susrete i primjereno okruženje za susrete s djecom, u praksi se javljaju poteškoće s ostvarivanjem ovih prava što potvrđuje i novo Izvješće o radu pravobraniteljice za djecu za 2019. godinu koja ukazuje na pojedinačne prijave zbog kršenja prava na kontakt djeteta s roditeljem na izvršavanju kazne zatvora. Djeca otežano kontaktiraju s roditeljem u zatvoru najčešće zbog roditeljskog sukoba, udaljenosti doma i zatvora, sudske odluke ili zato što je roditelj koji je u zatvoru lišen prava na roditeljsku skrb. Pravo na roditeljsku skrb ne prestaje odlaskom roditelja na izvršenje zatvorske kazne, no zakon propisuje da ukoliko je jedan od roditelja odsutan, kao u slučaju izvršavanja kazne zatvora, drugi roditelj nastavlja samostalno ostvarivati roditeljsku skrb“ (Čižmek, 2020).

U istraživanju provedenom 2018. godine u Republici Srpskoj (Macanović, 2018: 60) navodi se kako 50% osuđenih osoba nema posjet od strane svoje djece, a 5% osuđenih posjete ima jako rijetko, što ukazuje da služba za tretman mora više pažnje posvetiti ovom problemu, jer je obitelj i kontakt s djecom jedan od važnih faktora koji utječe na njihovu uspješnu resocijalizaciju. Osobni odnosi i neposredni kontakti veoma su važni za socio emocionalni razvoj djece čiji su roditelji osuđenici. Također, dužnost roditelja osuđenika za uzdržavanje djece ne prestaje dok su na izdržavanju kazne. U FBiH osuđena osoba slobodno raspolaže naknadom koju prima za svoj rad. Izuzetno od odredbe iz stavka (1) čl. 76. Zakona o izvršenju kaznenih sankcija u FBiH, predmet izvršenja može biti polovina naknade za rad na osnovu izvršne odluke nadležnog suda po kojoj je osuđena osoba obvezna davati uzdržavanje djeci, bračnom partneru, odnosno roditeljima, naknaditi štetu prouzročenu kaznenim djelom ili podmiriti druge obveze. „U Republici Hrvatskoj jednu trećinu svih zatvorenika čine roditelji maloljetne djece. Prema podacima Ministarstva pravosuđa tijekom 2018. godine na izvršavanju kazne zatvora, maloljetničkog zatvora ili odgojne mjere upućivanja u odgojni zavod nalazio se 1.591 roditelj maloljetne djece, od čega 1.480 očeva i 111 majki“ (Čižmek, 2020).

Najčešći problemi s kojima se susreću jednoroditeljske obitelji

Drugi zadatak istraživanja bio je ispitati najčešće probleme s kojima se susreću jednoroditeljske obitelji. Temeljem dostupne literature izvršena je identifikacija aktualnih potreba jednoroditeljskih obitelji u FBiH³.

³ Pretpostavlja se da su potrebe jednoroditeljskih obitelji i veće. Međutim, u FBiH nisu rađena istraživanja od strane relevantnih institucija pa tako ne postoje službeni podaci o aktualnim potrebama ovih obitelji.

Tablica 1. *Identifikacija potreba jednoroditeljskih obitelji*

Aktualne potrebe jednoroditeljskih obitelji

Neujednačenost ili neprepoznavanje pojmova: jednoroditeljska obitelji i samohrani roditelj	- Pojam <i>jednoroditeljska obitelj</i> nije naveden u Obiteljskom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine, - Zakon o socijalnim uslugama u Federaciji Bosne i Hercegovine ne prepoznaje pojam <i>jednoroditeljska obitelj</i> ali prepoznaje pojam <i>samohrani roditelj</i> u čl. 6. g), - Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH prepoznaje termin <i>samohrana majka</i> u čl. 32. točka 3.).
Nejasno definiranje prava i nepodržavanje ostvarenja postojećih prava sukladno zakonima socijalne skrbi za jednoroditeljske obitelji/samohrane roditelje	- Pravo na informiranje u odnosu na kategoriju jednoroditeljska obitelj/samohrani roditelj, - Pravo na doprinos za uzdržavanje djeteta (iz jednoroditeljske obitelji) ukoliko ne ostvaruje isto pravo utvrđeno Obiteljskim zakonom FBiH, - Prioritetno dobivanje stana na korištenje (Grad/općina, vlada županije/kantona), - Prioritet pri zapošljavanju samohranog roditelja, - Besplatno ili umanjen iznos za plaćanje predškolske ustanove za dijete iz jednoroditeljske obitelji, - Besplatno ili umanjen iznos za plaćanje produženog boravka u školi za dijete iz jednoroditeljske obitelji.
Psihosocijalna i pravna podrška za jednoroditeljske obitelji i samohrane roditelje	- Centri za socijalni rad, - Nevladine organizacije, - Savjetovališta.
Razbijanje stereotipa i predrasuda o jednoroditeljskim	- Centri za socijalni rad,

	- Županijska ministarstva za socijalnu skrb, - Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, - Nevladine organizacije.
--	--

Nedostatak sredstava za život gotovo je zajednički svim jednoroditeljskim obiteljima. „Ono što jednoroditeljske obitelji dramatično razlikuje od dvoroditeljskih, sastoji se u tome da se prvi bore s golim preživljavanjem, a drugi su u potrazi za kvalitetnijim načinom života. Najviše samohranih roditelja živi u Velikoj Britaniji (22%) i Finskoj (19%). Tako se barem može zaključiti iz podataka Eurostat European Communityja Household Panel Survey, koji je prije osam godina proveo istraživanje u kućanstvima 14 država članica Europske zajednice, osim Švedske, na uzorku od 60.000 kućanstava sa 130.000 odraslih osoba i otkrio da u Europi 12% kućanstava vode samohrani roditelji. Istraživanje je pokazalo da takvih obitelji ima najmanje u Španjolskoj (5%), Italiji i Grčkoj (7%), te Portugalu (8%). Svuda u Europi žene dominiraju u jednoroditeljskim obiteljima, osobito u Portugalu, 94%. S druge strane, Danska, Luksemburg i Finska imaju najveći udio samohranih očeva, oko 20%. Samohrani roditelji u Europi imaju u prosjeku 23% niži životni standard u usporedbi sa standardnim obiteljima s djecom, odnosno 27% niži standard u odnosu na cijelu populaciju“ (Nacional, Neovisni News magazin, 2021). Također, istraživanje samohranih roditelja u tri zapadnobalkanske zemlje (BiH, Crna Gora i Srbija) je ukazalo na težak položaj ove vrste obitelji. Samohrani roditelji, koji često sami izdržavaju obitelj, suočavaju se ne samo s teškim financijskim i neadekvatnim životnim uvjetima, nego i s nedovoljnom institucionalnom podrškom. Kako nisu u stanju osloniti se na institucije, oni razvijaju svoje, privatne strategije, pa tako, primjerice, žive u proširenoj obitelji. Ako su zaposleni, suočavaju se sa intenzivnim sukobom uloga (Blagojević Hughson, 2012a, Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2020: 136). Prema zapažanjima iz sličnog istraživanja provedenog u Srbiji, samohrane majke se nalaze u nepovoljnijem položaju nego samohrani očevi zbog općenito goreg položaja na tržištu rada, slabijeg materijalnog stanja, nižih primanja i slično. (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014 u Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2020: 137).

„U Gender centru je izražen stav da se društvo nedovoljno bavi ovim problemima, s obzirom na vrlo mala sredstva koja se izdvajaju za socijalnu podršku i za ove usluge i potrebe tog tipa. Imajući u vidu ekonomsku i društvenu krizu, malo je vjerojatno da će u nekoj bližoj budućnosti biti više mjera podrške, ali je vjerovatnije da će biti još više obitelji u riziku od siromaštva i nezaposlenosti.

Kada je u pitanju civilni sektor, zanimljivo je zapažanje da je u vrijeme rada na istraživanju u 2009. godini bila vrlo slična situacija u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u pogledu udruživanja samohranih roditelja. Oformljena su neka udruženja, ali nisu mogla da se adekvatno aktiviraju, niti da postignu neku veću vidljivost i uticaj“ (Blagojević Hughson, Milinović, 2012b: 587). Postavlja se pitanje, koliki bi i kakav utjecaj imali „programi za pružanje psihosocijalnih usluga jednoroditeljskim obiteljima posebno neposredno nakon razvoda braka ili nakon što se desio gubitak partnera“ (prema: Zagorac, 2015). Definitivno bi bez rada na izgradnji kapaciteta za traženje i prihvatanje socijalne podrške, pomaganja samohranim roditeljima u ispunjavanju zahtjevne roditeljske uloge, organiziranja grupa samopomoći i dijeljenja iskustva radi smanjenja osjećaja izoliranosti (prema: Zagorac, 2015), bili nedovoljni ako bi se odvijali izolirano od paketa mjera zaštite za jednoroditeljske obitelji koji bi se trebao donijeti u okviru socijalne legislative F BiH.

Prava, socijalne usluge i vrste podrške koje mogu koristiti jednoroditeljske obitelji (pod općim i/ili posebnim uvjetima)

Treći zadatak istraživanja bio je istražiti prava, socijalne usluge i vrste podrške koje mogu koristiti jednoroditeljske obitelji i to pod određenim uvjetima (novčana pomoć, uzdržavanje djece, temeljna prava obitelji s djecom, nesposobnost za rad, pravo na smještaj, zaštita obitelji s djecom, savjetodavne usluge i socijalne usluge) u okviru aktualne socijalne legislative FBiH.

Tablica 2. *Prava iz socijalne skrbi koja pod određenim uvjetima mogu koristiti jednoroditeljske obitelji*

VRSTE I OBLICI SOCIJALNIH I DRUGIH USLUGA FORMALNE I NEFORMALNE PODRŠKE	PRAVA IZ SOCIJALNE SKRBI KOJA POD ODREĐENIM UVJETIMA MOGU KORISTITI JEDNORODITELJSKE OBITELJI
Novčana pomoć	Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH Članak 30. Jednokratna novčana pomoć se dodjeljuje najviše do visine 20% prosječne plaće. Članak 33.

	Osobi koja se nađe u stanju izuzetne socijalne potrebe može se dodijeliti izuzetna novčana pomoć. Izuzetna socijalna potreba je potreba koja se ne može zadovoljiti jednokratnom novčanom pomoći. Članak 34. Visina izuzetne novčane pomoći utvrđuje se do visine 40% prosječne plaće i može se dodijeliti istom korisniku samo jedanput u toku kalendarske godine.
Uzdržavanje djece	Obiteljski zakon Federacije Bosne i Hercegovine Članak 218. Roditelj koji ne ostvaruje roditeljsku skrb, ili kojem je ograničena ili oduzeta roditeljska skrb, ne oslobađa se dužnosti uzdržavanja djeteta. Članak 237. Kad sud utvrdi da roditelji i druge osobe koje su obvezne davati uzdržavanje nisu u mogućnosti podmirivati potrebe uzdržavanja djeteta, izvijestit će o tome organ skrbništva, koji je dužan osigurati sredstva za uzdržavanje djeteta iz proračunskih sredstava Federacije.
Temeljna prava obitelji s djecom	Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom F BiH Članak 89. Temeljna prava koja, glede ovog zakona, ostvaruje obitelj sa djecom su: 1) dodatak na djecu, 2) naknada umjesto plaće ženi - majci u radnom odnosu, za vrijeme dok odsustvuje s posla radi trudnoće, porođaja i njege djeteta, 3) novčana potpora za vrijeme trudnoće i porođaja žene - majke koja nije u radnom odnosu,

	4) jednokratna potpora za opremu novorođenog djeteta, 5) potpora u prehrani djeteta do šest mjeseci i dodatna ishrana za majke - dojilje, 6) posebni psihosocijalni tretman bračnih drugova, koji žele djecu i trudnica, 7) smještaj djece uz osiguranu ishranu u ustanovama predškolskog odgoja, 8) osiguranje jednog obroka u vrijeme nastave u školama osnovne naobrazbe, 9) školarine i stipendije đacima i studentima.
Nesposobnost za rad, odnosno spriječenost u ostvarivanju prava na rad	Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom F BiH Članak 23. Nesposobnim za rad, odnosno spriječenim u ostvarivanju prava na rad, glede ovog zakona, smatra se osoba: 3) žena za vrijeme trudnoće, porođaja i poslije porođaja, sukladno propisima o radu, 4) roditelji, očuh, maćeha ili usvojitelj koji se stara o jednom ili više djece do jedne godine života, a nema članove obitelji ni srodnike koji su po zakonu obvezni da ga izdržavaju ili ako ih ima, da te osobe nisu u mogućnosti da izvršavaju obvezu izdržavanja.
Pravo na smještaj	Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom F BiH Članak 32. Pravo na smještaj u drugu obitelj imaju: - žena iz članka 23. točka 3) ovog zakona i samohrana majka do godinu dana života djeteta, i ukoliko nema sredstava za izdržavanje ili kojoj je, uslijed nerješenog stambenog pitanja ili poremećenih obiteljskih odnosa, potreban privremeni smještaj.

	Samohrana majka, u smislu stavka 1. alineja 3. ovog zakona, smatra se majka koja nije u braku i ne živi u izvanbračnoj zajednici, a sama izdržava svoju djecu.
Zaštita obitelji s djecom	Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH Članak 88. Zaštita obitelji sa djecom ima za cilj: - da se osiguraju svoj djeci približno jednaki uvjeti za zdrav i pravilan tjelesni intelektualni i emocionalni razvoj u obitelji, - potporu u ostvarivanju njene reproduktivne uloge, njezi, podizanju, odgoju i zaštiti djece i poboljšanju kvaliteta života obitelji, - razvijanje humanih odnosa sukladno s načelima građanskog morala i solidarnosti. Djetetu bez oba ili jednog roditelja, obitelj koja ima dijete ometeno u fizičkom ili psihičkom razvoju i obitelj u kojoj su oba ili jedan roditelj invalidi, osiguravaju se povoljniji uvjeti u sticanju i ostvarivanju prava i veći iznosi materijalnih i drugih davanja utvrđenih ovim zakonom i propisom kantona-županije.
Savjetovališne usluge	Obiteljski zakon F BiH Članak 151. (1) Organ skrbništva će upozoriti roditelje na propuste u skrbi o djetetu i pomoći im u njihovom otklanjanju. (2) Organ skrbništva će pružiti pomoć roditeljima u sređivanju njihovih socijalnih, materijalnih i osobnih prilika i odnosa, a ako interes djeteta to zahtijeva, uputit će roditelje u odgovarajuće savjetovalište.
Korisnici socijalnih usluga	Zakon o socijalnim uslugama u F BiH Članak 4.

	(1) Korisnici socijalnih usluga, u smislu ovog zakona, su državljani Bosne i Hercegovine s prebivalištem na teritoriju Federacije, koji se nalaze u stanju potrebe, i to: b) Punoljetne osobe: 7) Samohrani roditelj
--	--

Uprkos navodima u čl. 14. stavak (2) Obiteljskog zakona FBiH u kojem stoji da o djetetu skrbi samo jedan roditelj ako je drugi roditelj umro, proglašen umrlim, spriječen skrbiti, nepoznatog boravišta, ako mu je oduzeta roditeljska skrb, ili mu je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, ovaj zakon još uvijek ne prepoznaje pojam niti kategoriju jednoroditeljske obitelji. Iako je Obiteljskim zakonom FBiH čl. 216. u stavku (1) propisano ako se dijete nalazi na redovitom školovanju, njegovi roditelji su dužni, prema svojim mogućnostima, osigurati mu uzdržavanje i nakon punoljetnosti, a najdulje do navršene 26. godine života, te u stavku (2) ako je punoljetno dijete zbog bolesti, fizičkih ili psihičkih nedostataka nesposobno za rad, a nema dovoljno sredstava za život ili ih ne može ostvariti iz svoje imovine, roditelji su dužni uzdržavati ga dok ta nesposobnost traje. No, nerijetko se događa da isti roditelji ne izvršava obvezu uzdržavanja djeteta. Ako roditelj koji živi s djetetom pokrene kazneni postupak⁴, postupci traju dugo i i njihov ishod nije uvijek naplata duga za uzdržavanje djeteta. Socijalna, egzistencijalna zaštita djece nije osigurana u F BiH jer ne postoji Fond za uzdržavanje u F BiH. Dakle, socijalna politika F BiH ne prepoznaje ovaj problem iako je dječja sigurnost ugrožena izbjegavanjem plaćanja uzdržavanja od strane roditelja s kojim djeca ne žive. Član 237. Obiteljskog zakona F BiH navodi, kada sud utvrdi da roditelji i druge osobe koje su obvezne davati uzdržavanje nisu u mogućnosti podmirivati potrebe uzdržavanja djeteta, izvijestit će o tome organ skrbništva, koji je dužan osigurati sredstva za uzdržavanje djeteta iz proračunskih sredstava Federacije. „Upravo na ovom članu Zakona temelji se ideja za osnivanje Alimentacionog fonda u Federaciji BiH“ (Ćorić, 2019). Vlada F BiH donijela je odluku o osnivanju Alimentacionog fonda, zaduživši pri tome Ministarstvo rada i socijalne politike, Ministarstvo pravosuđa i Ministarstvo financija da ovo pitanje razmotre i predlože rješenja.

⁴ Kazneni zakon Federacije BiH, čl. 223. („Službene novine Federacije BiH”, br.: 36/03, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17).

Fond u praksi nije zaživio, iako bi njegova svrha da iz proračuna nadoknadi alimentaciju u slučaju nemogućnosti roditelja da je plaća, bila velika pomoć djeci iz takvih obitelji, a doprinio bi i eliminaciji siromaštva u kojem živi većina jednoroditeljskih zajednica i omogućila dostojanstveno i sretno djetinstvo velikom broju djece (prema: <https://zenskamreza.ba/alimentacioni-fond-i-pravo-na-izdržavanje-jednoroditeljskih-porodica-u-bih-inicijative-bez-politicke-podrske-i-krsenja-ljudskih-prava/>).

Republika Hrvatska je riješila ovaj problem donošenjem Zakona o privremenom izdržavanju, što znači da država isplaćuje novac samohranom roditelju, te onda refundira novac od neplatiše. U zadnjih 5 godina otkako je ovaj zakon na snazi u susjednoj Hrvatskoj postotak “neplatiša” se smanjio za 38% (Ćorić, 2019). Zakon o socijalnim uslugama u FBiH ne prepoznaje pojam *jednoroditeljska obitelj* nego pojam *samohrani roditelj* koji je definiran čl. 6. točka g na način da se „pod punoljetnom osobom kao korisnikom socijalnih usluga u smislu članka 4. ovog zakona podrazumijeva da je „samohrani roditelj osoba koja nije u braku i ne živi u izvanbračnoj zajednici, a sama izdržava i skrbi o djetetu, te koja nema sredstva za izdržavanje ili joj je, uslijed neriješenog stambenog pitanja ili poremećenih obiteljskih odnosa, potrebna privremena usluga socijalne skrbi“. U smislu članka 4. ovog zakona korisnici socijalnih usluga su državljani Bosne i Hercegovine s prebivalištem na teritoriju Federacije, koji se nalaze u stanju potrebe, i to djeca pod točkama od 1 do 12. Niti jedna točka ovog Zakona ne obuhvaća kategoriju djece iz jednoroditeljskih obitelji. Pod točkom b. istog članka pronalaze se kategorije punoljetnih osoba i među njima pod točkom 7 samohrani roditelj. Dakle, samo ako je samohrani roditelj u stanju socijalne potrebe može ostvariti pravo na socijalnu uslugu. Ovaj članak završava stavkom (3) u kojem stoji kako se „propisima županija ili jedinica lokalne samouprave može proširiti krug korisnika socijalnih usluga iz stavka (1) ovoga članka sukladno programima razvoja socijalne skrbi i njihovim specifičnim potrebama“. Postavlja se pitanje koje su to specifične potrebe? Iz navedenog, razvidno je kako jednoroditeljske obitelji nisu prepoznate kao ranjiva skupina jer ne postoji kategorija jednoroditeljske obitelji u sklopu koje bi mogla ostvariti određena prava i koristiti socijalne usluge, privilegije, povlastice ili pomoć koja joj je neophodna.

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH u čl. 89. propisuje koja su temeljna prava obitelji s djecom, no nigdje se ne navode djeca iz jednoroditeljskih obitelji, dok se u čl. 32. kod prava na smještaj u drugu obitelj navodi žena iz članka 23. točka 3) ovog zakona kao samohrana majka do godinu dana života djeteta, i ukoliko nema sredstava za izdržavanje ili kojoj je, uslijed neriješenog stambenog pitanja ili poremećenih obiteljskih odnosa, potreban privremeni smještaj jer je kako zakon navodi samohrana majka, u smislu stavka 1. alineja 3. ovog zakona, majka koja nije u braku i ne živi u izvanbračnoj zajednici, a sama uzdržava svoju djecu.

Članak 88. o zaštiti obitelji sa djecom ima za cilj osigurati svoj djeci približno jednake uvjete za zdrav i pravilan tjelesni intelektualni i emocionalni razvoj u obitelji, pružiti potporu u ostvarivanju njene reproduktivne uloge, njezi, podizanju, odgoju i zaštiti djece i poboljšanju kvaliteta života obitelji i razvijati humane odnose sukladno s načelima građanskog morala i solidarnosti. Navodi kako se „djetetu bez oba ili jednog roditelja, obitelj koja ima dijete ometeno u fizičkom ili psihičkom razvoju i obitelj u kojoj su oba ili jedan roditelj invalidi“ osiguravaju povoljniji uvjeti u sticanju i ostvarivanju prava i veći iznosi materijalnih i drugih davanja utvrđenih ovim zakonom i propisom županije. Temeljem navedenog, postavlja se pitanje koji su to osigurani *povoljniji uvjeti*. Možda mogu ostvariti pravo na dodatak, čiji ukupni mjesečni prihod po članu kućanstva ne prelazi 15% prosječne neto plaće ostvarene u prethodnoj godini u FBiH (prosječna plaća). Međutim, ne postoji ni ovdje osigurano povoljnije pravo jer se dodatak na djecu ne može ostvariti za dijete kojem je jedan od članova zajedničkog kućanstva vlasnik ili posjednik motornog vozila u vrijednosti većoj od 10.000,00 KM, osim ako su u pitanju osobe s invaliditetom koje sukladno propisima iz oblasti porezne i carinske politike mogu uvesti ili na domaćem tržištu kupiti motorno vozilo kao ortopedsko ili drugo pomagalo.

Zaključak

Ne postoje službeni podaci o broju roditelja s djecom rođenom izvan braka, a nepoznat je i podatak maloljetne djece koja uslijed smrti ili nestanka jednog roditelja žive s drugim roditeljem u F BiH. Prema dostupnim podacima iz popisa stanovništva 2013. godine stoji da je najveći dio stanovništva još uvijek u formalnom braku. Što se tiče populacije u dobi od 15 i više godina, malo više od jedne četvrtine nije nikad sklopilo brak, preko jedne polovine je u braku i udio razvedenih osoba na nivou BiH iznosi 3,4%, uz nešto veći udio u Brčko distriktu nego u entitetima dok je udio razvedenih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine 3,2%, a udovaca/udovica 9,8%. (Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2020: 131). Svaka deseta osoba u BiH je udovac/udovica, dok je udio u ovoj kategoriji najveći broj u F BiH. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku BiH, Obitelji u Republici BiH, Agencije za statistiku BiH u Federaciji Bosne i Hercegovine stoji kako je 2013. godine udio majki s djecom 12,2%, a očeva s djecom 2,8% (Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2020: 136). Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine iz 2021. godine broj razvedenih osoba je bio 2.669, a prema podacima Federalnog zavoda za statistiku FBiH u 2021. godini broj razvoda iznosio je 1.580, prema Agenciji za statistiku Bosne i Hercegovine (2021) izvan braka u 2020. godini živjelo je 526 roditelja, dok u istoj statističkoj obradi podataka nije nađen podatak o smrti ili nestanku roditelja koji imaju maloljetnu djecu.

Iz navedenog se može zaključiti kako je hipoteza broj jedan djelomično potvrđena temeljem dobivenih podataka da su razvod braka i udovištvo (najveći udio udovaca/udovica je u F BiH u odnosu na BiH) vodeći uzroci nastanka jednoroditeljskih obitelji u FBiH, a kako su nepotpuni podaci roditelja na nivou FBiH koji imaju izvanbračnu djecu i o njima sami skrbe, te ne postoje podaci o broju umrlih i nestalih roditelja.

Pojam *jednoroditeljska obitelj* Obiteljski zakon F BiH ne prepoznaje. Zakon o socijalnim uslugama u Federaciji Bosne i Hercegovine ne prepoznaje pojam *jednoroditeljska obitelj* ali prepoznaje pojam *samohrani roditelj* u čl. 6. g) što se može promatrati kao neprepoznavanje djece iz jednoroditeljskih obitelji. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH prepoznaje pojam *samohrana majka* u čl. 32. točka 3.) ali ne prepoznaje pojam *samohrani otac* što se može smatrati diskriminacijom na rodnoj osnovi. Vidljiva je potreba žurnog uvođenja i jednoobraznog definiranja pojmova *jednoroditeljska obitelj* i *samohrani roditelj* u socijalnoj legislativi Federacije Bosne i Hercegovine⁵. Temeljem rezultata istraživanja, zaključujemo kako potrebe jednoroditeljskih obitelji u okviru postojeće socijalne legislative u FBiH nisu zadovoljene. „Prije svega, neophodno je ustanoviti odgovarajući sistem evidentiranja i praćenja jednoroditeljskih obitelji tj. odgovarajući statistički sistem, kako bi uopšte bile moguće adekvatne institucionalne intervencije, ali i osiguranje financijskih sredstava“ (Blagojević Hughson, Milinović, 2012b: 593). Budući da su prava koja su im zagarantirana ograničena, mogu ih koristiti samo pod određenim uvjetima i u okviru drugih ranjivih skupina koje zakonski propisi prepoznaju. Dakle, potrebno je transformirati postojeći sustav socijalne legislative i izjednačiti prava na nivou FBiH kako bi se ovoj kategoriji obitelji omogućio pristup širokoj paleti usluga u odnosu na aktualne potrebe, preveniralo njihovo otežano funkcioniranje u društvu, te zaštitila njihova temeljna ljudska i dječja prava. Isto se bitno ne razlikuje od najvažnije preporuke Ombudsmana organima vlasti svim razinama i nadležnim institucijama koje se između ostaloga odnose na značajno veća davanja društva po osnovu roditeljstva, odnosno rođenja dvoje i više djece, za obitelji sa više djece – povećanje iznosa za dječiji dodatak, odnosno ukidanje cenzusa na dječiji dodatak mora biti prioritet nadležnih, a poticaji rađanju moraju biti dio populacione strategije i demografije“ (Ombudsmani za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2021: 72). Obiteljski zakon FBiH, čl. 218. navodi kako se roditelj koji ne ostvaruje roditeljsku skrb, ili kojem je ograničena ili oduzeta roditeljska skrb, ne oslobađa dužnosti uzdržavanja djeteta.

⁵Usp. Prednacrt Zakona o socijalnoj skrbi Hercegovačko-neretvanske županije prepoznaje pojam *samohrani roditelj* u čl. 9 g) i pojam *jednoroditeljska obitelj* u čl 9 h).

Kad sud utvrdi da roditelji i druge osobe koje su obvezne davati uzdržavanje nisu u mogućnosti podmirivati potrebe uzdržavanja djeteta, izvijestit će o tome organ skrbništva, koji je dužan osigurati sredstva za uzdržavanje djeteta iz proračunskih sredstava Federacije. No, u F BiH još uvijek ne postoji *Alimentacijski fond*.

Također, „formirane mreže institucija na koje se oslanjaju jednoroditeljske obitelji doprinijele bi njihovom boljem statusu kroz pomoć u rješavanju stambenog statusa i zapošljavanja u cilju pružanja institucionalne podrške, odnosno radu na jačanju suradnje između ustanova socijalne zaštite, na jačanju međusektorske saradnje društvenih subjekata“ (prema: Zagorac, 2015). U F BiH poznata je samo jedna udruga samohranih roditelja⁶ i povremene akcije nevladinog inozemnog sektora u suradnji s vladinim koji se putem projektnih aktivnosti zalagao za prava jednoroditeljskih obitelji. No, mala je vjerojatnost da će iste aktivnosti riješiti probleme jednoroditeljskih obitelji bez podrške socijalne legislative F BiH u vidu paketa mjera podrške.

Literatura

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2021). *Demografija 2020*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/DEM_00_2020_TB_1_BS.pdf (pristupljeno 26. 7. 2022).

Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini. (2020). https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/psa_bih_final_november_2020_bcs.pdf (pristupljeno 26. 7. 2022).

Andreß, H. J., Borgloh, B., Bröckel, M., Giesselmann, M., Hummelsheim, D. (2006). “The Economic Consequences of Partnership Dissolution: A Comparative Analysis of Panel Studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy, and Sweden.” *European Sociological Review*, 22(5), 533–560.

Blagojevic, Hughson, M. (2012a) Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market, U: Daskalova, K., Hornstein Tomic, C, Kaser, K, Radunovic, F. (ur.): *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives* (219-247). Wien Lajpcig: LIT Verlag, https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/psa_bih_final_november_2020_bcs.pdf (pristupljeno 26. 7. 2022).

⁶ Udruženje samohranih roditelja "Jedan manje - one less" Sarajevo.

Blagojević Hughson, M., Milinović, J. (2012b). SAMOHRANI RODITELJI U REPUBLICI SRPSKOJ: MALO PODRŠKE, VELIKI PROBLEMI, *Zbornik radova „Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog“*, 578–599. <https://www.pravni.ues.rs.ba/Download/Zbornik-Prava-djeteta/PDRPV10.pdf> (pristupljeno 5. 8. 2022).

Bumpass, L. L. (1990). “What's Happening to the Family? Interactions Between Demographic and Institutional Change.” *Demography*, 27(4), 483–498. <https://www.jstor.org/stable/2061566> (pristupljeno 21.6.2022).

Burić, H. (2007). Jednoroditeljske obitelji. *Dijete Vrtić Obitelj*, 13(50), 33-35. <https://library.foi.hr/dbook/cas.php?B=1&item=S02112&godina=2007&broj=00050&page=1> (pristupljeno 25. 7. 2022).

Čorić, E. (2019). Alimentacioni fond kao osiguranje naplate alimentacije. Inicijativa za monitoring europskih integracija BiH. <https://eu-monitoring.ba/alimentacioni-fond-kao-osiguranje-naplate-alimentacije/> (pristupljeno 21. 7. 2022).

Čižmek, Ž. (2020). Prava djece roditelja zatvorenika, <https://www.iusinfo.hr/aktualno/u-sredistu/42949> (pristupljeno 9. 8. 2022).

Felsefi Teki, M. (2019). Vanbračno dijete, <https://ehlibejt.org/clanci/porodica-i-odgoj/porodica/brak-i-formiranje-porodice/znacaj-braka/vanbracno-dijete/> (pristupljeno 9. 8. 2022).

Federalni zavod za statistiku, (2022). Demografska statistika 2021, Statistički bilten 343 Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/index.php/demografska-statistika-statisticki-bilteni/> (pristupljeno 27. 7. 2022).

HG. Org., Legal Resources, Inheritance Rights for Legitimate and Illegitimate Children <https://www.hg.org/legal-articles/inheritance-rights-for-legitimate-and-illegitimate-children-47186> (pristupljeno 20. 6. 2022).

Križanac, M. (2019). Socijalni status jednoroditeljskih obitelji u Kantonu Središnja Bosna, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu: Završni rad. <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/01/Bosna-i-Hercegovina-Master-rad-mateja-finallll-prepravka-konacna-.pdf> (pristupljeno 20. 6. 2022).

Nacional, Neovisni News magazin (2021). *DOSSIER: SAMOHRANI RODITELJI U HRVATSKOJ: Bez oca ili majke odrasta svako peto dijete u Hrvatskoj* <https://www.nacional.hr/dossier-samohrani-roditelji-u-hrvatskoj-bez-oca-ili-majke-odrasta-svako-peto-dijete-u-hrvatskoj/> (pristupljeno 25. 7. 2022).

Macanović, N. (2018). Odnos djece i roditelja koji se nalaze na izdržavanju kazne zatvora. *Beogradska defektološka škola – Belgrade School of Special Education and Rehabilitation* 24(3), 53–69.

Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N. Josipović, V. (2003). Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline. Prikaz knjige. Zagreb: DZZOMM. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:wzs6KmQKgLQJ:https://hrcak.srce.hr/file/5732+&cd=3&hl=hr&ct=clnk&gl=ba> (pristupljeno 27. 7. 2022).

Obiteljski zakon F BiH („*Službene novine Federacije BiH*”, br: 35/05, br.: 31/14.)
Prednacrt Zakona o socijalnoj skrbi HNŽ, <https://www.mzrss-hnz-k.ba/hr/sektor-socijalne-skrbi/zakoni> (pristupljeno 27. 7. 2022).

Pham, S., Porta G, Biernesser, C., Walker Payne M., Iyengar, S., Melhem, N., Brent, A D. (2018). The Burden of Bereavement: Early-Onset Depression and Impairment in Youths Bereaved by Sudden Parental Death in a 7-Year Prospective Study, *Am J Psychiatry*, 176(9), 887–896.

Puljiz, V., Zrinščak, S. (2002). Hrvatska obiteljska politika u europskom kontekstu. *Revija za socijalnu politiku*, 9(2), 117–137.

Smock, P., Manning W., Gupta, S. (1999). “The Effect of Marriage and Divorce on Women's Economic Well-Being.” *American Sociological Review*, 64(6), 794–812.

SOS Dječja sela (2016). *Kad jedan roditelj vrijedi za dva*, Izdavač https://sos-ds.ba/wp-content/uploads/2021/04/SOS_Jednoroditeljstvo_10-2016.pdf (pristupljeno 21. 6. 2022).

Tomanović, S, Ljubičić, M, Stanojević, D. (2014). Jednoroditeljske porodice u Srbiji. *Sociološka studija*. Beograd: ISIFF Čigoja, https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/04/Smiljka-Tomanovic_Milana-Ljubcic_Dragan-Stanojevic-Jednoroditeljske_porodice_studija-libre.pdf (pristupljeno 21. 6. 2022).

Stropanik, N. (1996). Obiteljske politike u Europi, *Revija za socijalnu politiku* 3(2), 105-115.

Carter, E. A., McGoldrick, M. (1980). The Family Life Cycle: A Framework for Family Therapy. New York: Gardner Press, Inc.

Grozdanić, S. (2000). JEDNORODITELJSKE OBITELJI PREMA UZROCIMA NJIHOVOG NASTANKA. *Ljetopis socijalnog rada*, 7(2), 169-182.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, (1948). https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf (pristupljeno 21.6.2022).

Van Popel, F. (2000). Children in one-parent families: as an indicator of the role of the parents, Sage Publications, Inc : *Journal of Family History*, 25(3), 269-290.

Zagorac, A. (2015). PSIHO SOCIJALNE POTREBE JEDNORODITELJSKIH PORODICA - BROŠURA ZA PROFESIONALCE. Kantonalna javna ustanova. Sarajevo: „Porodično savjetovalište“.

Zakon o izvršenju kaznenih sankcija u FBiH, (*"Sl. novine FBiH"*, br. 44/1998, 42/1999 - ispr., 12/2009 i 42/2011).

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH (*„Narodne novine Federacije BiH“ broj: 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09*).

Zakon o socijalnim uslugama u F BiH, <https://fmrsp.gov.ba/?wpdmpo=zakon-o-socijalnim-uslugama-u-federaciji-bosne-i-hercegovine> (pristupljeno 21.6.2022).

Zhang, C. (2020), Are Children from Divorced Single-Parent Families Disadvantaged? New Evidence from the China Family Panel Studies. *Chinese Sociological Review*, 52(1), 84-114.

Weitzman, L. J. (1985). *The Divorce Revolution: The Unexpected Social and Economic Consequences for Women and Children in America*. New York: Free Press.

Martina M. Primorac

University of Herzegovina, Mostar, Bosnia and Herzegovina

Karolina Tadić-Lesko

Institution "Centre for Social Work of the City of Mostar" Mostar, Bosnia and Herzegovina

**IDENTIFICATION OF THE NEEDS OF SINGLE-PARENT FAMILIES IN
THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Abstract: Single-parent families represent an alternative to the nuclear family structure and require a specific approach. As single-parent families become an increasingly common family structure, this study aims to: examine the current needs of single-parent families in the Federation of Bosnia and Herzegovina; explore their rights; identify the social services they can access; and determine the types of formal and informal support available to them within their local communities.

Through the analysis of available documentation, single-parent families were identified according to the cause of their formation and the most common problems they face. Additionally, a review of social legislation was conducted to investigate the rights, social services, and types of support that single-parent families can receive and use in their communities.

The research results identify that federal-level social legislation does not recognize the term "single-parent family" as a specific family form, nor is there an official and systematic database on the number and specific needs of single-parent families, aside from sporadic research by individuals and organizations.

Based on the analysis of available documentation, the socio-economic and psychosocial needs of single-parent families were identified. An overview of these needs is presented in tabular form, along with the social services and other types of support these families may receive.

In the conclusion, the authors emphasize the need to establish a system that enables the targeted provision of social and other services to this category of families at the federation, canton, and local levels through relevant institutions, taking into account their general and specific needs. The authors also highlight the importance of informing single-parent families about their rights, available social services, and types of informal support.

Keywords: *children without one parent, single parents, social services, formal and informal types of support.*

Kristina S. Slunjski
Varaždin, Republika Hrvatska

PRIKAZ OBITELJI U ROMANIMA O SMOGOVCIMA HRVOJA HITRECA

Sažetak. Obitelj se najčešće tumači kao osnovna društvena skupina čiji su članovi u krvnom srodstvu, no različite promjene na društvenom, kulturnom i ideološkom planu pridonijele su pojavnosti raznolikih modela obitelji (samohrani roditelji, posvojena djeca, izvanbračne veze). Kako je književno stvaralaštvo neizostavni dio kulture, u suvremenoj književnosti zrcale se promjene koje se odvijaju na širem planu. U tom smislu ni hrvatska dječja književnost nije izuzetak. Nakon kraćeg teorijskog sagledavanja obitelji kao strukture i osobina suvremene dječje književnosti, analitičko-interpretativnim pristupom predstaviti će se struktura obitelji i odnosi u suvremenoj obitelji u serijalu o smogovcima Hrvoja Hitreca. Riječ je o romanu *Smogovci* (1976.), *Smogovci i strašni Bongo* (1987.), *Zbogom Smogovci* (1989.), *Smogovci i biće iz svemira* (1993.) te *Smogovci u ratu* (1994.). Kroz navedeni serijal izvrsno će se pokazati promjene u kontekstu suvremenih obiteljskih vrijednosti.

Ključne riječi: *dječja književnost, obiteljski odnosi, obiteljska struktura, roman, suvremena književnost.*

Uvod

Obitelj je zajednica koju je vrlo teško ukalupiti u jedinstvenu definiciju. Svaka od u literaturi ponuđenih definicija ovisi o gledištu promatrača (osobnim stavovima i vrijednostima) i o perspektivi s koje se obitelj promatra (pedagogija, sociologija, antropologija, psihologija, religija, itd.). Posljedično tomu, ponuđeni odgovori na pitanje *što je obitelj* nerijetko su kompleksni, neadekvatni i manjkavi. Pri pokušaju govora o obitelji potrebno je uzeti u obzir da se obitelji, danas međusobno bitno razlikuju, kako u strukturi tako i u vrijednostima, načinu života i odnosima među članovima obitelji pa se o nuklearnoj obitelji, koju čine oba biološka roditelja i njihovo dijete ili djeca, više ne može govoriti kao o jedinoj prihvatljivoj obitelji“ (Grgec-Petroci i sur., 2011:7). Odnosno, „moguće je prihvatiti stajalište o obitelji kao univerzalnoj društvenoj zajednici i neizbježnom dijelu ljudskog društva“ jer se obitelj, usprkos promjenama u strukturi, uspjela održati kao zajednica sve do danas (Ljubetić, 2007:5). Iz navedenih razloga vrijedi razmotriti kakve sve obitelji postoje u našem društvu, no ne pomoću strogih definicija i kalupa već premještanjem fokusa na deskripciju i karakteristike različitih obitelji.

Najpoznatija od svih obitelji je tradicionalna obitelj koju čini više generacija u istom kućanstvu. U današnje vrijeme takav tip obitelji donekle se održao u ruralnim područjima dok u gradskim sredinama prevladava urbana obitelj (otac, majka i dijete/djeca) ili nuklearna obitelj (usp. Grgec-Petroci i sur., 2011: 11). Potonja obitelj najčešće „započinje bračnim zavjetom, a nastaje na temelju međusobne ljubavi i privrženosti među partnerima“ (Grgec-Petroci i sur., 2011: 11). Slijedi jednoroditeljska obitelj tj. obitelj u kojoj „živi jedan roditelj s djecom ili djetetom i najvećim dijelom sam skrbi o njima“ (Grgec-Petroci i sur., 2011: 25). U takvoj obitelji može i ne mora postojati „kontinuirani kontakt s drugim roditeljem“ ili je u pojedinim slučajevima drugi biološki roditelj nepoznat (Grgec-Petroci i sur., 2011: 25). Kao neki od razloga takvog roditeljstva jesu razvod, smrt jednog roditelja ili izvanbračna trudnoća (usp. Grgec-Petroci i sur., 2011: 25). Zatim postoji i restrukturirana obitelj u kojoj djeca „nemaju zajednička oba roditelja“, odnosno, u obitelji je prisutna pomajka ili poočim (Grgec-Petroci i sur., 2011: 37). Obitelji mogu biti posvojiteljske i udomiteljske. Pri posvojenju „se stvara neraskidiv odnos srodstva između posvojitelja i djeteta na temelju čega onda proizlaze i sva zakonska nasljedna prava“, a „[b]iološki roditelj potpuno gubi pravo na dijete“ (Grgec-Petroci i sur., 2011: 43-44). U slučajevima kad primarna obitelj ne može adekvatno skrbiti o djeci, djeca se zbrinjavaju u udomiteljskoj obitelji koja može, ali ne mora biti srodnička (usp. Grgec-Petroci i sur., 2011: 50, 51). U novije vrijeme sve više su prisutne i istospolne obitelji koje „odgajaju djecu dobivenu u ranijim heteroseksualnim vezama, ostvaruju roditeljstvo različitim reproduktivnim tehnikama“ ili pak posvajanjem djece (barem u zapadnjački orijentiranim društvima) (Patrčević, Ernečić, 2020: 563). Iako mnogi negiraju postojanje „drugačijih oblika obitelji osim heteroseksualnih [...], nije moguće eliminirati njihovo formiranje i prisutnost u društvu“ (Patrčević, Ernečić, 2020: 564-565). Iz dosad navedenog jasno je da obitelj ne čine isključivo one osobe koje su povezane krvnim srodstvom, već i drugi članovi koji ravnopravno čine obitelj (npr. posvojena/udomljena djeca, pomajka, poočim, i sl.).

Do pojavnosti različitih tipova obitelji dolazi zbog pregršt razloga. Neki od razloga su što se u suvremenom vremenu 'tradicijom' pripisuju karakteristike poput zaostalosti i starosti što pokazuje da je došlo do promjene vrijednosnih načela u društvu (usp. Matulić, 2002, prema Nimac, 2010: 23-24). Samim time mijenjaju se odnosi i komunikacija unutar obitelji, a posljedično tomu i struktura obitelji (usp. Juul, 2006).

Ipak, formiraju li se ugrubo dvije osnovne grupacije obitelji, postoje odrednice prema kojima je moguće razlikovati tradicionalnu od moderne/suvremene obitelji. Jesper Juul (2006.) zamjećuje da su mnoge (iako ne sve!) vrijednosti tradicionalne obitelji, kao i sama obiteljska struktura, bile podjednako destruktivne za odrasle i za djecu (usp. Juul, 2006: 17)

Primjerice, u tradicionalnoj obitelji muškarac je vodio glavnu riječ dok je žena bila u podređenom položaju, a uspjeh braka „ovisio je o ženinoj spremnosti i sposobnosti“ na podređivanje suprugu (Juul, 2006: 21). U situacijama u kojima je dolazilo do otvorenih sukoba, „[o]ne koji nisu surađivali čekalo je tjelesno nasilje ili dodatno ograničavanje ionako sužena prostora osobne slobode“ jer se uspješnim obiteljima podrazumijevale „obitelji u kojima nema sukoba“ (Juul, 2006: 21).

S druge strane, globalizacija, urbanizacija, liberalizam, potreba za individualizacijom, itd. uzrokovali su jačanje individualizma i slobode izbora, dominaciju osobnih interesa naspram općeg dobra, potrebu za profesionalnim uspjehom i financijskom neovisnošću, i sl. što je prouzrokovalo promjene u partnerskim i obiteljskim odnosima te uspostavilo nove tipove obitelji (usp. Wilk, 2003, prema Maleš, 2012: 13; Maleš, 2012: 13). Stoga u današnje vrijeme „[k]lasične definicije obitelji koje uzimaju brak i krvno srodstvo kao njezina bitna određenja više ne pokrivaju sve tipove obitelji“ (Maleš, 2012: 13). Govoreći o suvremenim obiteljima navedeno eksplicira i Vladislav Klajn (1981).

„Osnovni okviri suvremene porodice proizlaze iz institucije monogamnog braka i tipična suvremena porodica bila bi ona koja se sastoji od jednog muškarca i jedne žene i različitog broja njihove djece. Naravno, pored ovakve strukture porodica postoje i neke druge strukture koje također nose karakter porodice kao što je na primjer porodica koja se sastoji od majke i djece ili oca i djece, ili porodica s usvojenom djecom, odnosno s djecom jednog od roditelja, s djecom i jednog i drugog roditelja iz ranijih bračnih ili vanbračnih veza roditelja itd.“ (Klajn, 1981, prema Stevanović 2000: 147).

Dakle, ovisno o kriteriju koji se uzima u obzir, „[r]azličitost obiteljskih struktura može se promatrati [...] kroz odnos roditelja i djece [...], kroz bračni status roditelja [...], s obzirom na broj roditelja u obitelji [...] i roditeljsku seksualnu orijentaciju [...]“ (Wise, 2003, prema Maleš, 2012: 14). Ipak, mnogobrojnost struktura obitelji ne dovodi u pitanje „temeljne vrijednosti obitelji“ nego pokazuje da su suvremene generacije promijenile „percepciju i očekivanja od obitelji“ (Raboteg-Šarić i sur., 2003: 16). Prema tomu, kao jedno od fleksibilnijih promišljanja o obitelji i njezinim karakteristikama može se navesti tumačenje Maje Ljubetić (2007.) prema kojoj je obitelj omanja skupina „u kojoj svi njeni članovi zadovoljavaju brojne biološke, psihološke, socijalne i odgojno-obrazovne potrebe“, a to je uistinu ono što je od važnosti (Ljubetić, 2007: 8).

Nakon kratkog uvida u strukture obitelji potrebno je sagledati kakve se sve obitelji javljaju u dječjoj književnosti. Kao što književnost općenito nije imuna na društvene i kulturološke procese i promjene tako ni dječja književnost, osobito roman kao jedan od žanrova široke rasprostranjenosti, ne može izmaknuti utjecaju navedenih procesa koji se odvijaju na širem planu.

Sanja Vrcić-Mataija (2015.) tumači da u dječjim romanima „u prvi plan dolazi pojačana globalizacija, urbanizacija i njima određen stil života“ te da je „kroz sliku obitelji koja je podložna promjenama s obzirom na niz unutarnjih i vanjskih čimbenika moguće pratiti društvene promjene“ (Vrcić-Mataija, 2015: 138). Naime, u „posljednjim desetljećima prošloga stoljeća [...] kulturološki kontekst djetinjstva, odrastanja, roditeljstva, udaljio se od tradicionalnoga poimanja obiteljskih odnosa i snažnoga roditeljskog autoriteta“ što se odrazilo i u suvremenoj dječjoj književnosti (Vrcić-Mataija, 2015: 145). Razmatrajući obitelj u hrvatskim dječjim romanima, Stjepan Hranjec (2009.) spominje nekoliko tipova obitelji navodeći uz svaki tip obitelji poneki roman: „čvrsto strukturirana, homogena obitelj“ (npr. kod Jagode Truhelke u *Zlatnim dancima* iz 1918. godine); „socijalno-staleška obiteljska zajednica“ (npr. kod Josipa Pavičića u *Poletarcima* iz 1937. godine); „luckasta obitelj“ (npr. kod Sanje Pilić u *Mrvicama iz dnevnog boravka* iz 1995. godine); „krnja obitelj“ (npr. kod Ane Đokić-Pongrašić u *Zoe, djevojčica s vrha nebodera* iz 2001. godine); „razorena obiteljska zajednica“ (npr. kod Nade Iveljić u *Marijinoj tajni* iz 1995. godine); „supstitucijska' obitelj“ (npr. kod Stjepana Tomaša u *Dobar dan, tata* iz 1987. godine); „urbana 'formalna' obitelj“ (npr. kod Sanje Polak u *Dnevniku Pauline P.* iz 2000. godine) te „obitelj u humorno-fantazijskom svijetu“ (npr. kod Snježane Babić-Višnjić u *Upomoć, mama se smanjila* iz 2003. godine) (Hranjec, 2009: 100–111). Iz Hranjecovih određenja književnih tipova obitelji uočava se da se u dječjim suvremenim romanima javlja više različitih obitelji u odnosu na dječje romane nastale u prethodnim razdobljima. Pritom je potrebno naglasiti da se pod suvremenim dječjim romanima podrazumijevaju ona djela koja su nastala od 1970. godine naovamo. U 70-im godinama 20. stoljeća počinje prevladavati „nov poetski pristup u dječjoj književnosti“ pa se može zaključiti da tada „započinje suvremena hrvatska dječja književnost“ (Hranjec, 2008).

U nastavku rada analitičko-interpretativnim pristupom nastojat će se pobliže detektirati kakve se sve strukture obitelji javljaju u romanima o smogovcima Hrvoja Hitreca te kakvi su odnosi između članova tih obitelji.

HITRECOVE ROMANESKNE OBITELJI

Hrvoje Hitrec (1943.) jedan je od najpoznatijih hrvatskih pisaca. Iako je pisao relevantna djela i za odrasle njegova najzapaženija djela posvećena su djeci i mladima. U tom kontekstu romani o Smogovcima posebno se ističu. Riječ je o 5 romana: *Smogovci* (1976.), *Smogovci i strašni Bongo* (1987.), *Zbogom Smogovci* (1989.), *Smogovci i biće iz svemira* (1993.) te *Smogovci u ratu* (1994.). Romani su dodatno stekli veliku popularnost zahvaljujući ekranizaciji. Serija o smogovcima emitirana je s prekidima između 1982. i 1997. godine na Televiziji Zagreb/Hrvatskoj radioteleviziji, a snimljeno je 6 sezona s ukupno 38 epizoda (usp. Duda, 2014).

Radnja romana smještena je u zagrebački Naselak, a u fokusu su dogodovštine djece i njihovih obitelji pri čemu je autor kontrastirao obitelji koje žive u kućercima Naselka i one koje žive u novoizgrađenim stambenim blokovima tj. u takozvanom Neboderu. Prema tomu, moguće je i s tog aspekta promatrati odnose u obiteljima, preciznije, odnose između imućnijih i siromašnijih obitelji:

„Ne bi se baš moglo reći da su se stanovnici Naselka i stanovnici Nebodera previše voljeli. Ne bi se baš moglo reći ni da su se mrzili. Ali bi se moglo reći da jednostavno nisu marili jedni za druge [...]. S djecom je bilo čist nekaž drugo. I ona iz Naselka i ona iz Nebodera išla su u isti tanker (školu, op. a.)“ (Hitrec, 2002: 17).

Kako je riječ o djeci koja dolaze iz obitelji različitih financijskih mogućnosti, djeca iz Nebodera imala su novu odjeću i obuću te poni-bicikle dok su djeca iz Naselka imala stare kapute, cipele koje propuštaju i u školu su odlazila pješice. Dakako, „osim u iznimnim slučajevima: naime, ona djeca iz Naselka kojoj su roditelji bili u gastarbajteraju, u Švapskoj, bila su bolje odjevena, a neka su čak imala i te famozne poni-bicikle“ (Hitrec, 2002: 17). Iz navedenog je vidljivo kako nepovoljna financijska situacija utječe na strukturu obitelji. To se posebice ističe u kontekstu obitelji Vragec koji imaju „mamu u Njemačkoj i tatu na Mirogoju“ (Hitrec, 2002: 17). Premda se u romanu ne spominje kada i kako je preminuo njihov otac evidentno je da je smrt jednog roditelja na neki način uvjetovala odlazak drugog roditelja na rad u inozemstvo kako bi osigurao opstanak svoje obitelji. Silom prilike, ulogu roditelja preuzima Dragec koji je najstarije dijete, no o tomu će još biti riječi.

Kroz priču o ovim zagrebačkim obiteljima prati se odrastanje najmlađih članova obitelji, ali i sazrijevanje već odraslih članova, čime se mijenja struktura obitelji. Sve dogodovštine živopisnih likova opisane su u Hitrecovu stilu – s puno humora, a ovdje će se izdvojiti najznačajnije obitelji.

Nosonjina obitelj

Nosonjinu obitelj čine otac Nosonja, Dadina majka Mira i dječak Dado. Oni su samo naizgled 'normalna' obitelj, no kako čitatelj uranja u samo djelo spoznaje da se njihove obiteljske uloge ne uklapaju u uobičajene kalupe. Roman *Smogovci* (2002.) započinje opisom Nosonje:

„Nije to zapravo ni bio neki otac, jer koliko je Dado vidio u svojim školskim knjigama, to što bi trebalo biti ocem izgledalo je starije, ozbiljnije, i bilo je [...] kratko podiššano, a ovaj njegov imao je kosu dulju od učiteljice, stalno se bekeljio i lupao takve grozne gluposti da se mama morala derati na njega kao na balavca. [...] Taj čovjek bio mu je tata, to da. Ali otac – to ne“ (Hitrec, 2002: 5).

Iz opisa je vidljivo da Nosonja nije tipična slika oca ni po izgledu ni po ponašanju, ali ipak je upotrebom izraza 'tata' naznačeno da je dobar roditelj usprkos svojoj smušenosti.

Tako je svoju očinsku ulogu ostvario s više-manje uspjeha: on brine o Dadinim školskim obavezama, čeka ga pred školom nakon nastave kako bi ga dopratio kući, gotovo svugdje vodi Dadu sa sobom (u zoološki vrt, na tržnicu, na promociju svojeg animiranog filma, itd.). Koliko se Dado oslanja na svojega oca ponajbolje je iskazano u situaciji u kojoj se Dado pronašao nakon što su ga prijatelji uvjerali da je ubio dječaka Slona:

„– Tata, tata – počeo je cviljeti, jer mu se najednom objasnilo kako je Nosonja zapravo taj koji ga brani od užasnog svijeta odraslih“ (Hitrec 2002: 91).

Osim oca, za Dadu je veoma bitna njegova majka Mira koja predstavlja glas razuma u obitelji. Iako je „radila do kasno popodne“, svaku večer pripremila je Dadi torbu za školu jer je ona „već odavno crncila“ kad se Dado budio na nastavu, brinula je da Dado ne zaostaje s nastavnim gradivom, i sl. (Hitrec, 2002: 83, 8). Ta povezanost majke i djeteta iskazana je u Dadinim promišljanjima:

„Dado je, međutim, gledao svoju mamu. [...] Kosa joj je doticala jaglace, i nije se znalo gdje prestaje kosa, a počinju jaglaci [...] i Dado se još jednom uvjeri da ima najljepšu mamu na svijetu“ (Hitrec, 2002: 74).

Oba Dadina roditelja predstavljeni su na realističan način, odnosno, ne idealiziraju se kao nepogrešivi. U prilog tomu idu, primjerice, događaji koji su se odigrali na izletu kada je Nosonja tvrdio da je veliki poznavatelj gljiva dok je uistinu želio pripremiti za jelo otrovne gljive. Srećom, košaru s gljivama primijetila je konobarica i time spasila obitelj od trovanja.

U romanima je opisan i međusobni odnos Mire i Nosonje pa je zapisano da „[s]usret Nosonje i njegove žene bijaše vrlo nježan“ i završio je poljupcem (Hitrec, 1996a: 38). Razmatrajući odnose muškaraca i žena, dječak Bongo Vragec upitao se „[z]ašto u jednom trenutku izgledaju kao da će jedno drugo ukokati, a već u drugom se ljube. I to dugo. Jer, Nosonjinoj ženi se očito tu nešto svidjelo“ (Hitrec, 1996a: 38). Iz navedenog je vidljivo da usprkos svemu Nosonja i Mira uvijek uspijevaju riješiti svoje nesuglasice kako i priliči oženjenom paru.

S druge strane, Nosonja i Mira dobili su kritike upućene od Marininih roditelja na račun odgoja Dade na što je Dadina majka odgovorila da im odgoj „[m]ožda nije najbolji“, ali da barem (za razliku od bolesno ambicioznih Marininih roditelja) ne teroriziraju Dadu (Hitrec, 1996a: 108). Dadi posvećuju dovoljno ljubavi i pažnje usprkos, primjerice, financijskoj situaciji zbog koje je Mira primorana često izbjivati iz kuće jer radi kao turistički vodič, a njezin suprug je umjetnik kojemu prodaja slika baš i ne ide uspješno.

Kasnije se Nosonjinoj obitelj pridružuje Mirin otac, djed Jozo, s kojim Nosonja nije u najboljim odnosima što je iskazano kroz Nosonjin pokušaj da ga otruje jelom. Također, ni djed Jozo nije izbjegao kritiku Marininih roditelja koji ga optužuju da je pokvario „svu djecu u okolici“ (Hitrec, 1996d: 31). Naime, Marinini su roditelji neprestano nametali Marini nove aktivnosti poput sviranja glasovira, igranja tenisa, borilačkih sportova, i sl.

„Oni su od nje htjeli stvoriti zvijezdu. U bilo čemu“ (Hitrec, 1996a: 42). Maštali su kako „[d]olari leže na zemlji, na travi, samo ih treba pokupiti“ ne mareći pritom za Marinine želje i tjerajući je „ko vrag grešnu dušu“ (Hitrec, 1996a: 42). S druge strane, njezinog zločestog brata Bimba mazili su i pazili.

Nadalje, dječak Dado najmlađi je član Nosonjine obitelji. Talent za crtanje naslijedio je od oca iako je u svemu ostalome prosječan učenik:

„I crtao je dobro, uz manje zamjerke da previše karikira, no to je bio utjecaj njegovog šašavog tate koji nikad u životu nije nacrtao ništa što ne bi bilo nosato. Oprostite: [...] koji nikad u životu nije nacrtao nešto što ne bi bilo šašavo“ (Hitrec, 2002: 15).

Osim toga, Dado je dobrohotan, od velike važnosti su mu njegovi prijatelji i roditelji, posebice majka, a u školi se zaljubljuje u vragolastu djevojčicu Marinu s kojom kasnije ostvaruje ljubavnu vezu.

Obitelj Vragec

Obitelj Vragec ima najviše članova od svih obitelji predstavljenih u romanima. Tako prvotne Vragece čine mama Vragec, sinovi Dragec, Pero, Mazalo, Cobra, Štefek, Buco i trogodišnja rodica Majica koja je samo spomenuta u *Smogovcima* (2002.) „pa neće imati čast da se previše pojavljuje u čudnoj i neobičnoj priči o Vragecima“ (Hitrec, 2002: 1718). Ženidbama sinova obitelj Vragec sve više će se širiti, a u priču će ulaziti i druge obitelji.

Mama Vragec je zbog nepovoljne financijske situacije i smrti supruga primorana raditi u inozemstvu pa kući dolazi samo za blagdane. Uza sve to, obitelj Vragec gradi novu kuću čiju izgradnju većim dijelom financira ona sama stoga teška srca odlučuje da se neće vratiti kući odmah po završetku izgradnje jer je potrebno kupiti još mnogo toga – od parketa do namještaja. Majka Vragecovih požrtvovna je majka koja čini sve da osigura svoju obitelj i u dobrim je odnosima sa svima, posebice sa svojom snahom Sonjom s kojom dijeli životni prostor.

Dragec je najstariji brat pa je već u prvom romanu o smogovcima navedeno da je „u stvari bio metuzalem, imao je skoro dvadeset godina i morao se brinuti više-manje za sve: on je bio glava kuće, neposredno odgovoran mami za svu balavurdiju“ (Hitrec, 2002: 17). To mu nije uvijek polazilo od ruke pa je ponekad morao posegnuti za manje pedagoškim mjerama kao u slučaju kad se uspostavilo da je Pero ustvari Fantom koji noću otima ženske torbice:

„Pero mu se približi tako nekako na dvadesetak centimetara, a tada ga Dragec udari raširenim dlanom, svom snagom. Pljuska je bila tako zvučna da je pola Naselka skočilo na noge“ (Hitrec, 2002: 50).

No njegove pedagoške metode nisu se zasnivale isključivo na fizičkom kažnjavanju već je prisilio brata da oštećenima vrati novac, a za kaznu je morao pomagati pri gradnji nove kuće Vragecovih čim bi se vratio iz škole.

Pero je na taj način uvidio koliko je truda potrebno da se nešto lijepo i korisno učini za obitelj pa je više cijenio svoju braću.

Kao glava obitelji u odsustvu majke, Dragec se bori i s financijskim problemima jer „[k]ad je došlo do stolarskih radova [...] potrošeno je sve što je mama zaradila u Njemačkoj [...] pa je Dragec uzeo kredit u poduzeću“ te tako osigurao završetak kuće (Hitrec, 2002: 98). Financijska stabilnost potrebna mu je i zbog supruge Sonje koja useljava u novu kuću kako bi podizala sina Bonga, a kasnije i kćerkicu Lanu. Bongo je iznimno inteligentno dijete koje posjeduje i parapsihološke i telekinetičke sposobnosti. Tako zahvaljujući svojim sposobnostima pomaže slijepoj djevojčici Lori da progleda i da pronađu njezina davno izgubljena oca, spašava život (stricu) Cobri po ranjavanju u Domovinskom ratu, osigurava Nosonji pobjedu na *Kviskoteki*, uspostavlja kontakt s vanzemalcima, itd. Za razliku od Bonga koji je stalni lik u romanima, Dragecova i Sonjina kćerkica Lana samo se spominje.

Brat koji po godinama slijedi Drageca je Pero. Ispočetka je Pero bio nogometna zvijezda koju su svi u obitelji tetošili i popuštali mu, no kako mu je slava udarila u glavu počeo je sve više zapuštati školu, praksu, treninge, a nerijetko je zaudarao na alkoholna pića. Kao što je bilo rečeno, Dragec ga je vratio na pravi put koliko je to bilo u njegovoj moći, no kasnije se ispostavlja da usprkos Dragecovu trudu u odgoju Pere, Pero u odrasloj dobi ne uspijeva uspostaviti uspješnu ljubavnu vezu i brak s Irenom završava rastavom. Kako je navedeno, „[š]est mjeseci nakon vjenčanja već se lijepo vidjelo da će oba braka (brak Irene i Pere te brak ujaka Fleka i gđe. Kristof, op. a.) biti vesela“ (Hitrec, 1996a: 25). Naposljetku se Irena udala za Crnog Džeka i rodila mu sina. Zanimljivo je i da se Pero po završetku braka vraća u kuću i okrilje obitelji Vragec.

Mlađi Perin brat Mazalo ima više sreće od Pere u osnivanju obitelji. Mazalo je vješti slikar koji od hobija stvara profesiju, a njegova jedina ljubav još od školskih dana je Dunja. Iako ostvaruje brak s Dunjom s kojom će imati kćerkicu Anicu, spomenuto ne dolazi bez prepreka. Dunjin otac Žandar nikako ne prihvaća Mazala zbog čega neprestano dolazi do nesuglasica između Žandara i Mazala pa i Žandara i Dunje koje smiruje Dunjina majka:

„[...] [L]egendarni par zagrebačkoga Naselka konačno bu se zalotal (zaručio, op. a.). Ostala je još samo jedna zapreka, u obliku Dunjina oca Žandara koji je volio kćer ljubomornom ljubavi i mrzio Mazala mrzovoljnom mržnjom“ (Hitrec, 1996c: 103).

Žandarov odnos prema Dunji i Mazalu ima svoje korijene u Žandarovim umišljajima i strahu „da će mu kći odrasti i jednoga ga dana poslati u vražju mater“ (Hitrec, 1996c: 103).

Žandarov odnos prema drugim članovima obitelji odražava se i na njegov brak. Po Dunjinu priopćenju da želi biti glumica rasplamsava se svađa između njezinih roditelja u kojoj Žandar predbacuje Dunjinoj majci da u njezinoj obitelji ima „alkoholičara, pronevjeritelja i [...] luđaka“, a ona mu uzvraća da si pogleda sestru (Hitrec, 1996a: 86, 87). Ne želeći slušati svađu, „Dunja se tiho izvukla iz stana“, a njihova prepirka čula se i izvan njihova stana (Hitrec, 1996a: 87). Usprkos svemu, Dunja postaje relativno uspješna glumica, osniva svoju malu obitelj s Mazalom, ali zbog financijske nesigurnosti zbog Domovinskoga rata i dalje živi s Mazalom kod oca od očeve plaće. Dakako, prepucavanje Mazala i Žandara nije prestalo.

Četvrti brat po starosti je Cobra. U *Smogovcima* (2002.) je opisan kao Vravec koji je „najprivrženiji toj njihovoj dalekoj mami, najosjetljiviji, najranjiviji mali jedanaestogodišnji dječak na svijetu“ (Hitrec, 2002: 54). Kao i Dragecov sin Bongo, Cobra je iznimno inteligentan što se ogleda u njegovim preokupacijama. Bavi se kemijskim istraživanjima, izumio je robota koji je uz Bongovu pomoć oživio, izumio je kuglicu koja može zalediti vodu u svrhu spašavanja planeta od globalnog zagrijavanja, otvorio je dućan s ljekovitim biljnim pripravcima, a naposljetku je primio Nobelovu nagradu za kemiju. Dakako, ni Cobra nije imun na zgodne djevojčice pa se s vremenom zaljubljuje u Vlastu koja mu u odrasloj dobi postaje supruga. Uz Vlastu je povezana zanimljiva priča. Naime, netom prije Vlastina i Cobrina vjenčanja Vlastini roditelji joj priznaju da ona nije njihova kći:

„– Ti nisi naša kći. [...]“

– Imali smo sina... ali ga je netko ukrao... [...]

– Onda više nismo mogli imati djece... [...] pa smo te usvojili“ (Hitrec, 1996d: 152).

Iz romana se saznaje da je Vlasta ostavljena pred samostanom i da se ne zna tko su joj pravi roditelji, a njezini posvojitelji sasvim slučajno upoznaju svojeg biološkog sina, prijatelja Crnog Džeka i sitnog lopova, Kumpića.

Preostala dva brata Vravec su Štefek i Bucu. Štefek je odličan učenik koji ni za koji predmet u školi ne treba učiti, a uvijek sve zna. Posebno je nadaren za računanje, „ali kod Vravecovih je to bio tako neki obiteljski feler u mozgu – bili su jednostavno vudreni za matematiku“ (Hitrec, 2002: 13). Osim toga, on rado pomaže u kućanskim poslovima poput pripreme doručka kojeg Bucu s radošću pojede. Bucu je oduvijek poznat u obitelji Vravec po svojem velikom apetitu i ljubavi prema hrani stoga biva nagrađen za najbolje kobasice s okusom banane.

Kao što Nosonjina obitelj nije pošteđena od dolaska djeda Joze, ni Vravec i nisu pošteđeni od nepodopština ujaka Fleka. Ujak Flek u braku je s gđom. Krištof, Ireninom majkom koja je naučena na lagodan život pa nutka Fleka da im osigura novac pomoću sitnih prijevara.

U želji da zadovolji hirove svoje supruge, Flek neprestano smišlja smicalice i uvlači druge članove obitelji Vragec u svoje planove za zaradom. Pritom se oslanja najviše na Dragecova sina Bonga od kojeg traži da mu nađe izvore nafte u Jadranu, vodi ga sa sobom u kockarnicu, ugovara mu intervju s novinarima predstavljajući ga kao genijalca, i sl.

Ipak, usprkos svim manama koje imaju članovi obitelji i svim nedaćama koje su pred njih stavljene (poput financijskih problema, Domovinskoga rata, neodobravanja od strane obitelji svoji supruga, itd.) Vrageci se uvijek drže zajedno podupirući jedni druge i pružajući pomoć kad je najpotrebnije. To je najočitije kad su svaki na svoj način pridonijeli pobjedi hrvatske vojske.

Zaključak

Evidentno je da suvremeno književno stvaralaštvo zrcali društvene i kulturološke promjene pa po tomu nije izuzetak ni dječja književnost. Autori ponekad namjerno oblikuju tekstove na taj način kako bi osigurali bolju prodaju književnih djela, a ponekad nesvjesno društvene i kulturološke procese ukomponiraju u književne tekstove jer su i sami dio tih procesa i promjena. Kako god, u oba slučaja navedeno osigurava bolju recepciju dječje književnosti kao i dojam aktualnosti.

U radu je analizirana i interpretirana struktura suvremene obitelji, kao i međusobni odnosi između članova obitelji u romanima o smogovcima Hrvoja Hitreca. U fokusu su Nosonjina obitelj i obitelj Vragec, no ponuđen je osvrt i na druge obitelji koje su vezane za Nosonju i Vragece čime se pokazalo kako se primarne obitelji proširuju novim članovima.

Nosonjina obitelj je urbana obitelj koju čine tri člana: majka, otac i dijete. U takvim obiteljima obično je muškarac glava obitelji, no ovdje se uočava suprotna situacija – majka je ta koja zarađuje i izbiva iz doma dok je ocu u većoj mjeri prepuštena uloga odgoja djeteta, a s materijalne strane, kao slikar koji ponekad nešto uspije prodati, nije stabilan. Ipak, njihovi međusobni odnosi su puni ljubavi i potpore usprkos povremenim neslaganjima. Kasnije se njihovoj obitelji pridružuje djed Jozo s kojim Nosonja nije u najboljim odnosima, ali se uspijevaju tolerirati uz razna podmetanja i bockanja pa uspijevaju zajedno živjeti pod istim krovom.

Obitelj Vragec je jednoroditeljska obitelj o kojoj brine majka i najstariji sin Dragec. Dakle, ponovno se javlja situacija u kojoj je žena ta koja obitelj osigurava s financijske strane, a muškarac, iako u ovom slučaju sin, brine o odgoju svoje mlađe braće i povremenom o materijalnom aspektu. Usporedi li se Nosonjina obitelj s obitelji Vragec, vidljivo je da Vrageci nerijetko upadaju u nevolje što nije slučaj s Dadom. Navedeno se može pripisati izbivanju oba roditelja i prepuštanju uloge odgojitelja najstarijem djetetu u obitelji.

S vremenom se i obitelj Vragec proširuje novim članovima koji ulaze u obitelj ženidbom, a novi članovi obitelji se i rađaju. Drugim riječima, članovi obitelji Vragec i sami osnivaju svoje obitelji. Za razliku od Nosonje i djeda Joze koji se toleriraju, mama Vragecovih i Dragecova supruga Sonja pomažu jedna drugoj i imaju miran suživot u kući Vragecovih. Ovdje vrijedi spomenuti i Peru Vrageca u kontekstu kojega se tematizira rastava. Naime, Pero nije uspio održati svoj brak s Irenom ni ostvariti potomstvo.

Iako nije u fokusu analize, zanimljivo je da se kroz prikaz Vlastine obitelji dotiče tema posvajanja jer se naposljetku saznaje da je pravi sin Vlastinih roditelja Kumpić. Dakle, Hitrec u romanima oblikuje tri tipa obitelji: urbanu obitelj, jednoroditeljsku obitelj i posvojiteljsku obitelj. Osim toga, autor nudi kontekst nastajanja takvih obitelji. Kao neki od razloga mogu se navesti smrt roditelja, otmica djeteta, financijske mogućnosti, itd. Sve to utječe na strukturu i odnose u obitelji.

Kako je do sad bila riječ o dominantnim strukturama obitelji u romanima i o odnosima između članova u obitelji Vragec i u Nosonjinoj obitelji, potrebno se ukratko osvrnuti i na odnose u drugim spomenutim obiteljima. Dok su npr. Nosonja i Mira primjer šašave, ali i obitelji pune ljubavi što se odražava na odgoj Dade, Marinini roditelji bolesno su ambiciozni kad je u pitanju Marina, no ne i kad je riječ o Marininu mlađem bratu. To se odražava kroz Marinina negodovanja, ali i njezin poduzetnički duh, dok je njezin brat Bimbo neobuzdan i radi probleme čak i roditeljima.

Kao još jedan primjer različitih obiteljskih odnosa može se navesti Dunjina obitelj. Dunjin otac Žandar ne slaže se ni sa svojom suprugom ni s Mazalom, Dunjinim suprugom. Silom prilika, zbog Domovinskog rata, Dunja i Mazalo dijele životni prostor sa Žandarom, no to ne prolazi bez neprestanih svađa i podbadaanja. Dakle, pri oblikovanju karaktera svojih likova Hitrec vjerno dočarava moguće stvarne obiteljske odnose i ne idealizira roditeljske likove.

U svakom slučaju vrijedilo bi još detaljnije istražiti funkcije i karakteristike ženskih/muških likova unutar obitelji (majki, supruga, kćeri/očeva, supruga, braće, sinova), omjere i odnose muških i ženskih članova obitelji, promjene u oblikovanju pojedinih članova obitelji u suvremenim dječjim romanima naspram onih u ranijim dječjim romanima, itd. No kako propozicije rada ne dozvoljavaju detaljniju analizu navedene stavke ostavit će se za neka daljnja razmatranja.

Literatura

- Hitrec, H. (1976/2002). *Smogovci*. Zagreb: Mosta.
- Hitrec, H. (1987/1996a). *Smogovci i strašni Bongo*. Zagreb: Mosta.
- Hitrec, H. (1989/1996b). *Zbogom Smogovci*. Zagreb: Mosta.
- Hitrec, H. (1993/1996c). *Smogovci i biće iz svemira*. Zagreb: Mosta.
- Hitrec, H. (1994/1996d). *Smogovci u ratu*. Zagreb: AGM.

Sekundarna:

- Duda, I. (2014). S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi smogovci, djetinjstvo i svakodnevica kasnog socijalizma. *Historijski zbornik*, 67(2), 401–418.
- Grgec-Petroci, V.; Lacković, Lj.; Maleš, D. (2011). *Obitelji se razlikuju*. Zagreb: Obiteljski centar Grada Zagreba.
- Hranjec, S. (2008). Suvremeni hod dječje hrvatske književnosti. *Kolo: časopis Matice hrvatske*, XVIII(3–4), 280–293, <https://www.matica.hr/kolo/309/suvremeni-hod-djecje-hrvatske-knjizevnosti-20531/> (pristupljeno 10. 9. 2022)
- Hranjec, S. (2009). *Ogledi o dječjoj književnosti*. Zagreb: Alfa.
- Juul, J. (2006). *Vaše kompetentno dijete: prema novim temeljnim vrijednostima obitelji*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Ljubetić, M. (2007). *Biti kompetentan roditelj*. Zagreb: Mali profesor.
- Maleš, D. (2012). Obitelj i obiteljski odgoj u suvremenim uvjetima. *Dijete, vrtić, obitelj: časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 18(67), 13–15.
- Nimac, D. (2010). (Ne)mogućnosti tradicijske obitelji u suvremenom društvu. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 65(1), 23–35.
- Patrčević, S.; Ernečić, M. (2020). Razvoj djece u istospolnim obiteljima – činjenice, predrasude i uloga društva. *Ljetopis socijalnog rada*, 27(3), 563–590.
- Raboteg-Šarić, Z.; Pećnik, N.; Josipović, V. (2003). *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Stevanović, M. (2000). *Obiteljska pedagogija*. Varaždinske Toplice: Tonimir.

Vrcić-Mataija, S. (2015). Obiteljski roman u hrvatskoj dječjoj književnosti devedesetih godina prošloga stoljeća. *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 10(13), 135–162.

Kristina S. Slunjski

Varaždin, Republic of Croatia

PRESENTATION OF FAMILY IN NOVELS ABOUT SMOGOVCI BY HRVOJE HITREC

Abstract: The family is most frequently interpreted as the basic social group whose members are blood related, but various changes on social, cultural, and ideological levels contributed to appearance of various family models (single parents, adopted children, extramarital relationships). Since literature is indispensable part of culture, it is reflecting the changes that are happening on those levels. In that sense, Croatian children's literature is no exception. After brief theoretical insight of the family as a structure and insight of characteristics of contemporary children's literature, by using analytical-interpretive approach, the family structure and relationships in contemporary family will be introduced through Smogovci series by Hrvoje Hitrec. The analysed novels are: Smogovci (1976.), Smogovci i strašni Bongo (1987.), Zbogom Smogovci (1989.), Smogovci i biće iz svemira (1993.) and Smogovci u ratu (1994.). Through aforementioned series, the changes in the context of contemporary family values will be shown exceptionally well.

Keywords: children's literature, family relationships, family structure, novel, contemporary literature.

Radoje LJ. Laušević

University of Montenegro Kotor – Institute of Marine Biology, Montenegro

Mirjana B. Bartula

University Metropolitan, Belgrade – Faculty for Applied Ecology Futura, Serbia

VALORISATION OF ADRIATIC AQUATIC BIODIVERSITY AS TOURISTIC OFFER

Abstract. Low valorisation of the cross-border aquatic biodiversity as tourism asset and lack of awareness on the importance of natural values vs. cultural and historical heritage are recognized as weaknesses in the cross-border region Croatia – Bosnia and Herzegovina – Montenegro, while increasing international demand for nature tourism and high quality and diversified tourist offers represent common opportunities for sustainable development of the region. In addressing identified weaknesses, the international consortium composed of five partners exploited identified opportunities and created new tourism product – the Blue Pass ticket. It enables visits of four thematic routes: Dubrovnik and Aquarium (Croatia), Kotor and Aquarium Boka (Montenegro), Hutovo Blato Aqua Path, and Mostar Aqua Path (Bosnia and Herzegovina). The Blue Pass ticket is accompanied with the touristic guide developed as a mobile application, available for Android and iOS platforms, which enables exploring cultural and natural heritage of the region, in particular cross-border aquatic biodiversity. For easy reading and navigation through the content, the guide is structured in sections – each dedicated to one thematic route. Each section has four chapters, presenting (1) natural heritage (2) cultural heritage, (3) one thematic route and (4) transportation to the site. Chapters are structured into thematic topics, keeping as similar as possible outline across the guide. This is first attempt of valorisation of aquatic biodiversity of the Adriatic Sea, Hutovo Blato wetland and River Neretva as touristic offer and contributes to the local and regional development.

Blue Pass ticket, Adriatic Sea, river Neretva, Hutovo Blato wetland, local and regional development.

Introduction

The project “Explore Cross-border Aquatic Biodiversity – EXChAngE” (Bild-Studio, 2022), co-financed by ERDF and IPA II funds of the European Union within Interreg IPA Cross-border Cooperation Programme Croatia – Bosnia and Herzegovina – Montenegro 2014-2020 (Interreg EU, 2022), created pre-conditions for development a new touristic product which exploits the cross-border aquatic biodiversity and contributes to the better management and sustainable use of cultural and natural heritage of the region. The purpose of this paper is to present that product and attempt to valorise aquatic biodiversity of the Adriatic Sea, Hutovo Blato wetland and River Neretva as touristic offer.

THEORETICAL APPROACH

Tourism is a key component of the European economy and will continue to be in the future. There are over 2.3 million SMEs in tourism in Europe estimated to be directly employing some 12 million people (Dredge, 2018). Tourism contributes to the biodiversity protection by providing the financial means for conservation and by raising understanding about the issue (van der Duim, Caalders, 2002). A basic category creating tourism supply is a tourism product. From a broad perspective, it is a spatial (territorial) and multifaceted category of a complex structure. A subjective perspective of spatial (territorial) tourism products represents products developed by tourist destinations with existing elements of tourism potential of an area and then presented on the market as an offer of that area. A comprehensive tourism offer could be created only through integration of that subjective perspective with activities of entities of tourism economy in a tourism area (Panasiuk, Rafailova, 2017).

Recent consumer surveys relating to tourism attitude and behaviour show an increased focus on travel that reflects values, rather than simply on ‘going places.’ This includes a concern for health, which includes a search for the organic and natural, an aspiration for a slower lifestyle and a recognition of the importance of greater sustainability (Ward-Perkins, 2019). There is also strong relation between the tourism sector and environment as the natural flora and fauna attracts thousands of the visitors across the globe. However, tourist activities bring adverse impact on the biodiversity. There is a need of concentrating more on ecotourism and educating the tourists about the proper use of resources (Sutare, Sutare, 2021). Sutare and Sutare also suggest working on behavioural change of the tourists and their education about environmental and biodiversity conservation.

Tourism related to the aquatic biodiversity represent emerging branch of the Blue Economy, following its definition by the European Commission (2018) as "All economic activities related to oceans, seas and coasts.

It covers a wide range of interlinked established and emerging sectors." A major transformational force within the tourism sector is the digital economy, which is driving a new phase of growth and development in Europe's tourism regions. Building and sustaining ongoing opportunities for hands-on learning, sharing experiences, and spaces of cross-sectoral creativity for tourism are just as important as a focus on digitalisation in tourism. (Dredge, 2018). It is shown that there is a high interest in an online learning community for digitalization in tourism (Marx at al., 2021).

METHODOLOGY

The international consortium composed of five partners:

- The University of Dubrovnik, the Institute for Marine and Coastal Research (Croatia) as the lead partner,
- The Institute of Marine Biology of the University of Montenegro (Montenegro),
- Tourism Organization Kotor (Montenegro),
- Tourism Organization of Herzegovina-Neretva county (Bosnia and Herzegovina), and
- Nature Park "Hutovo Blato" (Bosnia and Herzegovina),

developed the main objective of action to strengthen and diversify the tourism offer through exploring cross-border aquatic biodiversity and to enable better management and sustainable use of cultural and natural heritage. Such objective is developed to be in line with the Programme Specific Objective "To strengthen and diversify the tourism offer through cross border approaches and to enable better management and sustainable use of cultural and natural heritage" (Interreg EU, 2022).

Set of activities was designed to develop a new tourism offer in the cross-border region through exploring cross-border aquatic biodiversity. As first activity, project consortium members performed SWOT analysis for identifying common territorial challenges that will be tackled by the action. Activities are designed in a way to strengthening strengths, overcome weaknesses, avoid threats and use identified opportunities.

RESULTS AND DISCUSSION

In November 2017 consortium partners performed SWOT analysis of challenges in the cross-border area Croatia – Bosnia and Herzegovina – Montenegro, as presented on **Error! Reference source not found..**

Table 1. Swot analysis

Strengths	Weaknesses
– natural values of the cross-border region (national parks, nature parks, UNESCO heritage) – high diversity on geographically small area – favourable climate and geographic location – cultural and historic heritage – hospitality of the local population – good relations among neighbouring countries (Croatia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro) – developed ITC infrastructure – close to major European capitals – three airports (Dubrovnik, Podgorica, Tivat) in the cross-border region – a large number of SMEs – food and beverages – experience in managing aquaria • experience in natural values valorisation • experience in tourism management	– low valorisation of the cross-border aquatic biodiversity as tourism asset – low diversity of the tourism offer – lack of awareness on the importance of natural values vs. cultural and historical heritage – non-integrated touristic products – limited use of IT technology – undeveloped small-scale cross-border tourism infrastructure – pronounced seasonality – inadequate skills and knowledge of tourist guides – lack of initiatives in tourism – weak management and sustainable use of cultural and natural heritage in the cross-border region
Opportunities	Threats

-
– increasing international demand for nature tourism – increasing international demand for new (unused) tourism destinations – increasing international demand for a high quality and diversified tourist offers – ongoing EU integrations – ITC technology – increasing importance of sustainable tourism	– environmental pollution – climate change impact – increasing transport costs – increasing food prices – reduction of protected nature areas
-

Challenges were identified as weaknesses and threats. Following activities were designed to overcome weaknesses:

- Developing, promoting and branding the Blue Pass pack
- Developing communication tools
- Developing the cross-border tourism product
- Improving small scale cross-border tourism infrastructures
- Organizing outreach events

As presented on **Error! Reference source not found.**, low valorisation of the cross-border aquatic biodiversity as tourism asset and lack of awareness on the importance of natural values vs. cultural and historical heritage are recognized as weaknesses in the cross-border region Croatia – Bosnia and Herzegovina – Montenegro, while increasing international demand for nature tourism and high quality and diversified tourist offers represent common opportunities for sustainable development of the region.

Traditional approach in protection and sustainable use of nature resources predominantly address conservation and sustainable use of biodiversity and only to a limited extent creation of more equal sharing of benefits of biodiversity between tourists and local population (van der Duim, Caalders, 2002). We considered that tourism can contribute to the later goal and developed an attempt to couple it with the local economy by developing a new touristic product which will strengthen identified strengths, overcome weaknesses, avoid threats and use identified opportunities.

The Blue Pass ticket is developed as a discount voucher. It enables visits of four thematic routes at a discounted price: Dubrovnik and Aquarium (Croatia), Kotor and Aquarium Boka (Montenegro), Hutovo Blato Aqua Path, and Mostar Aqua Path (Bosnia and Herzegovina). On each thematic route selected infrastructure was improved: reconstructed aquarium in Dubrovnik, enlarged aquarium in Kotor, cleared waterways in Hutovo Blato wetland, and reconstructed City Spa in Mostar. Those interventions created pre-conditions for improved touristic experience on each location, thus improving touristic offer. The Blue Pass ticket discount is defined by legally binding agreement signed by project partners, and open to signature to all interested parties. In such way the Blue Pass ticket has capacity to evolve in regional flagship discount voucher, accompanying all interested touristic providers which offers are related to the Blue Economy.

The Blue Pass ticket is developed by spatial entities (four tourist destinations), created by business entities (two tourism enterprises) and public entities (two universities and one public enterprise) operating on the tourism market with the support of local authorities as well as tourism organizations. It proves that a comprehensive tourism offer could be created only through integration of subjective perspective of tourism product with activities of entities of tourism economy in a tourism area (Panasiuk, Rafailova, 2017).

The Blue Pass ticket implementation follows concept of sustainable tourism, which “takes full account of its current and future economic, social and environmental impacts, addressing the needs of visitors, the sector, the environment and host communities”. As providing an experience of nature to tourists can be seen as a key ecosystems service, benefitting not only the visitors themselves but also many others who can gain from this process, including tourism businesses, indigenous peoples and local communities and conservation interests (Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2015), the Blue Pass Ticket could be considered as sort of Payment for Ecosystem Services.

A modular logo is developed for the Blue Pass ticket, as system that adapts to different uses. As presented on **Error! Reference source not found.**, it is composed of pictograms which represent all touristic routes.

Figure 1. The blue pass logo

The Blue Pass modular logo is already used in production the Blue Pass promo pack, consisted of cotton shopping bag, pencil, bookmark and notepad (**Error! Reference source not found.**).

Figure 2. The blue pass promo pack

All products were positively perceived by customers, and the logo is proven as highly adaptable. Such concept in development of the visual identity has good potential in destination marketing of the cross-border area Croatia-Bosnia and Herzegovina-Montenegro, covered by the Blue Pass ticket.

The Blue Pass ticket is accompanied with the touristic guide “The Blue Pass EXChAngE” developed as a mobile application, available as free for Android (Bild-Studio, 2022) and iOS platforms (Puric, 2022), which enables exploring cultural and natural heritage of the region, in particular cross-border aquatic biodiversity. For easy reading and navigation through the content, the guide is structured in sections – each dedicated to one thematic route. Each section has four chapters, presenting (1) natural heritage (2) cultural heritage, (3) one thematic route and (4) transportation to the site. Chapters are structured into thematic topics, keeping as similar as possible outline across the guide.

Digital travel guides have strongly changed the travel guide industry and have profoundly modified the travelers’ habits (PXCom, 2022). It is also proven that online sources of information are key elements in the formation of destination image. Garcia-Haro and collaborators (Garcia-Haro at al., 2021) demonstrated that online sources have a direct positive impact on the conative, affective and cognitive dimensions of the tourist image. Therefore, further promotion and wide use of the Blue Pass EXChAngE guide could have direct impact on the destination marketing of the cross-border area Croatia-Bosnia and Herzegovina-Montenegro, covered by the Blue Pass ticket.

The Blue Pass EXChAngE guide provides access to information and amenities and promotes conservation education and awareness among users. Besides international visitors, it is planned to promote the guide among local tourist providers and local population in general. This can help change local people’s attitudes toward the conservation of flora and fauna, reduce dependency on natural resources, and promote biodiversity conservation (Nyaupane, Poudel, 2011). The Blue Pass EXChAngE guide is developed in close cooperation of academia (two universities), businesses (IT company) and organizations (two touristic organizations and one public enterprise). It proves that creation of such network can reach out to relevant actors with different competencies, both interested in learning and in contributing to a learning community (Marx at al., 2021).

Conclusions

The international consortium composed of five partners developed the Blue Pass ticket as a regional, cross-border discount voucher and the Blue Pass EXChAngE e-guide as free mobile application for Android and iOS platforms. The ticket and the guide compose a new touristic product with common visual identity with good potential in destination marketing of the cross-border area Croatia-Bosnia and Herzegovina-Montenegro, covered by the Blue Pass ticket. This is first attempt of valorisation of aquatic biodiversity of the Adriatic Sea, Hutovo Blato wetland and River Neretva as touristic offer and contributes to the Blue economy of the region.

References

- Bild-Studio (2022). Blue Pass – EXChAngE. <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.bildstudio.exchange> (Access on 11. 10. 2022).
- Dredge, D., Phi, G., Mahadevan, R., Meehan, E. & Popescu, E.S. (2018). Digitalisation in Tourism: In-depth analysis of challenges and opportunities. Low Value procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory. Aalborg University, Copenhagen. 35 pp.
- European Commission (2018). The 2018 Annual Economic Report on EU Blue Economy. Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries (European Commission), Joint Research Centre (European Commission). 196 pp.
- EXChAngE (2022). Explore Cross-border Aquatic Biodiversity – EXChAngE. <https://exchange.imp-du.com/> (Access on 11.10.2022).
- Garcia-Haro, A., Martinez-Ruiz, M. P., Martinez-Cañas, R. Ruiz-Palomino, P. (2021). Benefits of Online Sources of Information in the Tourism Sector: The Key Role of Motivation to Co-Create. *J. Theor. Appl. Electron. Commer. Res.*, 16: 2051–2072. <https://doi.org/10.3390/jtaer16060115>
- Interreg EU (2022): Interreg IPA CBC Croatia-Bosnia and Herzegovina-Montenegro. <https://interreg.eu/programme/interreg-ipa-cbc-croatia-bosnia-and-herzegovina-montenegro/> (Assess on 11. 10. 2022).
- Marx, S. Freundlich, H., Klotz, M., Kylänen, M., Niekoszko, G., Swacha, J., Vollerthum, A. (2021). Towards an Online Learning Community on Digitalization in Tourism, In: Meinel, C., Staubitz, T., Schweiger, S., Friedl, C., Kiers, J., Ebner, M., Lorenz, A., Ubachs, G., Mongenet, C., Ruipérez-Valiente, J. A., Cortes Mendez, M. (Eds.). *EMOOCs 2021*, Potsdam, Universitätsverlag Potsdam, 2021. DOI <https://doi.org/10.25932/publishup-51598>
- Nyaupane, G.P., Poudel, S. (2011). Linkages Among Biodiversity, Livelihood, and Tourism. *Annals of Tourism Research*, 38, 1344–1366.
- Panasiuk, A., Rafailova, G. (2017). The concept of comprehensive offer of tourism area. *European Journal of Service Management*, 21(1), 37–44. DOI: 10.18276/ejsm.2017.21-05.
- Puric, D. (2022). Blue Pass – EXChAngE. <https://apps.apple.com/us/app/blue-pass-exchange/id1616848034> (Access on 11. 10. 2022).

PXCom (2022). Travel guides enter the digital era. <https://pxcom.media/en/blog/digital-travel-guides/> (Access on 11. 10. 2022)

Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2015). Tourism supporting Biodiversity – A Manual on applying the CBD Guidelines on Biodiversity and Tourism Development. Montreal, 56 pp.

Sutare, M., Sutare, N. (2021). Importance of Sustainable Tourism in Biodiversity Conservation. International Multidisciplinary E- Conference on Contribution of Various Aspects in Nation Building in association with International Journal of Scientific Research in Science and Technology, 9(5), 171–175

van der Duim, R., Caalders, J. (2002). Biodiversity and Tourism - Impacts and Interventions. *Annals of Tourism Research*, 29(3), 743–761.

Ward-Perkins, D. (2019). Tourism and biodiversity: the nature of the challenge. BiodivERsA and the Belmont Forum. Helsinki – May 15th, 201

Radoje Laušević

Univerzitet Crne Gore, Institut za biologiju mora, Kotor, Crna Gora

Mirjana Bartula

Univerzitet Metropolitan, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Beograd, Srbija

**VALORIZACIJA AKVATIČNOG BIODIVERZITETA JADRANA KAO
TURISTIČKA PONUDA**

Sažetak: Nedovoljna valorizacija prekograničnog akvatičnog biodiverziteta kao turističke ponude i nedostatak svijesti o značaju prirodnih vrijednosti naspram kulturno-istorijskog nasljeđa prepoznati su kao slabosti u prekograničnom regionu Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora, pri čemu povećanje međunarodne potražnje za prirodni turizam i za visokokvalitetne i raznovrsne turističke ponude predstavljaju zajedničke mogućnosti za održivi razvoj ovog regiona. U rješavanju identifikovanih slabosti, međunarodni konzorcijum sastavljen od pet partnera iskoristio je identifikovane mogućnosti i kreirao novi turistički proizvod – Plavu kartu. Ona omogućava posjete na četiri tematske rute: Dubrovnik i Akvarij (Hrvatska), Kotor i Akvarijum Boka (Crna Gora), Vodena staza Hutovo Blato i Vodena staza Mostar (Bosna i Hercegovina). Plava karta je praćena turističkim vodičem razvijenim kao mobilna aplikacija, dostupna za Android i iOS platforme, koja omogućava istraživanje kulturnog i prirodnog nasljeđa regiona, posebno prekograničnog akvatičnog biodiverziteta. Radi lakog čitanja i navigacije kroz sadržaj, vodič je strukturiran u odjeljcima – svaki posvećen jednoj tematskoj ruti. Svaka sekcija ima četiri poglavlja, u kojima je predstavljeno (1) prirodno nasljeđe (2) kulturno nasljeđe, (3) jedna tematska ruta i (4) transport do lokacije. Poglavlja su strukturirana u tematske cjeline, držeći što sličniju strukturu u cijelom vodiču. Ovo je prvi pokušaj valorizacije akvatičnog biodiverziteta Jadranskog mora, močvare Hutovo Blato i rijeke Neretve kao turističke ponude i doprinosi lokalnom i regionalnom razvoju.

Ključne riječi: Plava karta, Jadransko more, rijeka Neretva, močvara Hutovo Blato, lokalni i regionalni razvoj.

Nemanja Ž. Budimir i Tanja Budimir
Fondacija „Andrej Budimir“ Banja Luka, Bosna i Hercegovina

UTICAJ DIGITALIZACIJE NA RAČUNOVODSTVENU PROFESIJU

Sažetak: Digitalizacija je tema koja se stalno pojavljuje i razvija u današnjem društvu. Ona je zahvatila mnoge profesije, ali i društvo u celini. Digitalizacija se može objasniti kao fenomen koji doprinosi tehnološkom razvoju, a to je dovelo i do promene rada u računovodstvu. Naime, informacije predstavljaju važan deo pokretačke snage za uspeh i dalji razvoj digitalizacije. Sa informacijama kao zajedničkim faktorom i pokretačkom snagom za implementaciju, veruje se da digitalizacija ima veliki potencijal da utiče na računovodstvo i to na više nivoa. Postoji niz promena sa digitalizacijom koje su imale uticaj na računovodstvo. Rešenja i alati koji su usvojeni i prilagođeni posebno za računovodstvo u mnogim slučajevima povećavaju efikasnost u vidu potrošnje vremena, smanjenja troškova u nekoliko oblasti, ali menjaju i proces stvaranja vrednosti u računovodstvenom radu. Kao rezultat toga, informacionu tehnologiju svakodnevno primenjuju određeni akteri u ovom sektoru kako bi uspešno i efikasno obavljali svoje svakodnevne zadatke, ali i naprednije obaveze.

Ključne reči: *Digitalizacija, automatizacija, računovodstvo, kompetencije, izazovi.*

Uvod

Računovodstvena profesija prolazi kroz stalne promene, gde se poslovi zamenjuju digitalizovanom i automatizovanom tehnologijom. Veštačka inteligencija i veliki podaci (eng. *Big data*) imaju značajan uticaj na računovođe i automatizaciju njihovog rada. Nema sumnje da će doći do promene računovodstvene profesije, ali se postavlja pitanje kada će do toga doći? Pojedini autori veruju da će tehnologija nadmašiti računovodstvene poslove koji će biti zamenjeni kompjuterskim programima ili robotima, a sve u cilju efikasnijeg rada (Kruskopf i sar., 2019). Mnogi sistemski i ponavljajući „delovi“ rada računovođa mogu biti obrađeni pomoću digitalne tehnologije. Postoji rizik da se dodatni zadaci automatizuju jer se većina zadataka koje računovođe obavljaju ponavlja. Pored toga javljaju se i indicije da će se u bliskoj budućnosti mnogi zadaci koje vrše računovođe obavljati gotovo potpuno bez papira i da će biti zamenjeni različitim kompjuterskim programima. Opasnost od digitalizacije nije samo u tome što poslovi nestaju ili postaju automatizovani, već u tome što ljudi moraju da nauče da „komuniciraju“ sa tehnologijom.

Nove situacije otvaraju mogućnost da se steknu nova znanja o tehnologiji, da se razumeju njene prednosti i mane, ali i da se vrši upravljanje u cilju postizanja koristi za celo društvo. S obzirom da se razvoj odvija dosta brzo, postavljaju se i zahtevi za razvoj kompetencija zaposlenih u računovodstvu, ali i sposobnost inovativnog razmišljanja. Zadaci i veštine računovođa menjali su se tokom vremena, a te promene će se i dalje nastaviti sa procesom digitalizacije. Važno je naglasiti da digitalni alati ne predstavljaju novinu u računovodstvenoj profesiji, oni su u njoj prisutni već decenijama. Bez obzira na to zadaci se i dalje prilagođavaju, a to dalje dovodi do potreba za novim veštinama (Dimitriu & Matei, 2014).

RAČUNOVODSTVO

Za računovodstvo se može reći da predstavlja informacioni sistem koji se bavi prepoznavanjem, merenjem, klasifikovanjem, obuhvatanjem, aranžiranjem i saopštavanjem relevantnih pouzdanih, konzistentnih i uporedivih informacija o ekonomskim (poslovno finansijskim) aktivnostima i njihovim ishodima, u cilju pružanja visokog stepena obaveštenosti i znanja njihovih korisnika u donošenju ekonomskih odluka (Stevanović & Petrović, 2010: 4; Puškarević, 2015: 47). S druge strane, najvažnija stvar koja se mora preneti pomoću izveštaja je finansijski poštena slika razvoja i položaja kompanije. Unutar kompanije računovodstvo se koristi kao sredstvo za informisanje potencijalnih zainteresovanih strana o finansijskoj situaciji kompanije. Računovodstvo olakšava donošenje finansijskih odluka, gde zainteresovane strane mogu analizirati informacije iz računovodstva kako bi donele zaključak o finansijskom stanju kompanije (Elliot, 2000). U cilju uprošćavanja percepcije računovodstva, vrši se podela na interno i eksterno računovodstvo. Ova podela ima za cilj da poveća kredibilitet kompanije, prenošenjem informacija zainteresovanim stranama putem internog i eksternog finansijskog izveštavanja o finansijskoj situaciji, rezultatima, rastu kompanije i sl.(Elliot, 2000). Interno računovodstvo orijentisano je na interne zainteresovane strane, dok je eksterno računovodstvo usmereno ka ostalim stejkholderima i vlasnicima kompanija. Zajedničko internom i eksternom izveštavanju je što se fokus stavlja na pružanje informacija o kompaniji zainteresovanim stranama. Dakle, da bi se napravio ispravan izveštaj potrebno je poštovati zakone, propise i standarde koji se tiču računovodstva. Ukratko, svrha računovodstva opisana je kao predstavljanje informacija u vezi sa položajem, razvojem i rezultatima kompanije, kako internim tako i eksternim zainteresovanim stranama.

POJAM DIGITALIZACIJE I AUTOMATIZACIJE

Digitalizacija

Digitalizacija se može definisati kao proces transformacije informacija iz analognih u digitalne podatke. U današnje vreme poznata je kao prelazak na digitalno informaciono društvo. Digitalni podaci čuvaju se, obrađuju i prenose iz analognih oblika u digitalne putem interneta. Dakle, ona predstavlja transformaciju postojećih proizvoda/usluga u digitalne oblike, u cilju povećanja funkcionalnosti (Parviainen i sar., 2017). Zahvaljujući digitalizaciji moguće je putem elektronskih sistema informacijama pristupiti u bilo koje vreme (Vidas, 2021). Sve više kompanija iz različitih oblasti poslovanja vrše ulaganja u proces digitalizacije. One vrše ulaganja u različite kurseve i tehničke alate. Ukoliko se ne vrši investiranje u određenu oblast, kompanije će izgubiti svoju konkurentnost u digitalizovanom društvu (Erić i sar., 2012). Digitalizacija se često opisuje kao nešto sa čim se svakodnevno susrećemo i što će izazvati mnogobrojne promene, ali to ne predstavlja ništa novo (Šljivić i sar., 2019). Zbog toga je jako teško, pa čak i gotovo nemoguće opisati šta se u današnje vreme podrazumeva pod digitalizacijom (veb i internet se dugi niz godina koriste u poslovanju). Bez obzira na to što je digitalizaciju jako teško definisati, ona je nadaleko poznata kao trend koji je promenio društvo i poslovanje. Naime, digitalizacija izaziva promene u kompanijama i poslovnom okruženju, kada se u njih uvedu digitalne tehnologije (Parviainen i sar., 2017).

Automatizacija

Reč „automat“ potiče od grčke reči koja označava uređaj koji pruža mogućnost da se neki procesi upravljanja obave sami od sebe i bez neposrednog učešća čoveka. Automatizacija podrazumeva uvođenje mašina i uređaja u proces upravljanja, gde će umni ljudski rad i pokreti biti zamenjeni, tako da se čitav proces upravljanja odvija sam od sebe, nezavisno od direktnog uticaja ljudi. U ovom slučaju čovek vrši samo nadzor nad procesom upravljanja i njegova uloga je svedena na minimum (Ilić, 2019:2). Kada je reč o računovođama i administrativnim asistentima/radnicima rizik od automatizacije njihovog posla iznosi 89,3% (Fölster, 2014). Računovodstveni podaci bili su automatizovani već kasne 1950. godine i od tada pa sve do danas taj proces se nastavlja. U današnjem računovodstvu postoje napredni podaci koji su doveli do nezavisnih računovodstvenih podataka u okviru tekućeg računovodstva (Ghasemi i sar., 2011). Dopuštanje automatizovanoj tehnologiji da zameni manuelne zadatke dovodi do smanjenja potrebe za radnom snagom, a to dalje kompaniji obezbeđuje smanjenje troškova.

S obzirom da se mnogi zadaci u računovodstvu ponavljaju i odvijaju na sistematski način, relativno ih je lako zameniti tehnologijom. Predviđanja su da će se računovodstveni zadaci koji se ponavljaju, u potpunosti zameniti automatizovanom tehnologijom u roku od nekoliko godina (Kokina & Devenport, 2017). Kada se računovodstvom upravlja pomoću automatizovane tehnologije, ono se poboljšava u pogledu kvaliteta, a samim tim povećava se i obim upotrebe računovodstvenih podataka.

NOVI TRENDVI U RAČUNOVODSTVU

Računovodstvo i klaud servisi

Klaud računarstvo potiče od engleske reči *Cloud Computing*, a može se prevesti kao: računarstvo u oblacima, računarstvo među oblacima i sl. Ovaj pojam odnosi se na isporuku računarskih resursa na zahtev putem interneta ili neke druge računarske mreže primenom modela plaćanja na osnovu ostvarene potrošnje (Štrumberg & Bačanin-Džakula, 2021: 68). Klaud usluge promenile su tradicionalni način rada u računovodstvu, pre svega jer su kompanijama ponudile nove alate za rad. Problem sa tradicionalnim programima za finansijsko računovodstvo je to što se često smatraju skupim i komplikovanim, ali i zbog toga što zahtevaju velike kapacitete skladištenja i osoblje koje poseduje IT veštine. U današnje vreme, mnoge kompanije vrše skladištenje u „oblaku“. Računovodstvena rešenja koja su zasnovana na „oblaku“ obezbeđuju mogućnost da se ispune mnogi složeni zahtevi i aktivnosti i to kroz integrisani onlajn sistem, a to smanjuje broj zaposlenih u računovodstvu (Dimitriu & Matei, 2014).

Računovodstvo u realnom vremenu

Pojedini autori smatraju da se počinje stvarati novi oblik ekonomije koji je poznat pod nazivom sadašnja ekonomija ili ekonomija sada (eng. *The now economy*), a karakteriše je značajna uloga informacionih tehnologija u donošenju odluka unutar kompanija (Weinstein, 2021). Naime, tehnologija omogućava sagledavanje transakcija i poslovnih događaja u realnom vremenu, što je rezultat potražnje za ovom vrstom stvarnih informacija koje su vezane za sadašnju ekonomiju. Računovodstvo u realnom vremenu znači da se finansijskim informacijama rukuje i da ih se analizira u trenutku kada se finansijski događaj dogodi, za razliku od periodičnih informacija (Petrović i sar., 2021). Ovaj način izveštavanja u poređenju sa tradicionalnim izveštavanjem koji se predstavlja u tromesečnim, kvartalnim ili godišnjim izveštajima pruža mogućnost za brze i relevantne odluke.

Prednost računovodstva u realnom vremenu je to što eliminiše rizik donošenja odluka na osnovu periodičnih informacija koje su zastarele (Petrović i sar., 2021). Na osnovu ovoga preuređenje računovodstva i računovodstvene profesije dovodi do izazova u učenju upravljanja i pronalaženju vrednosti u novim oblicima računovodstvenih i finansijskih informacija.

Digitalizacija u računovodstvu

Brzi razvoj digitalne tehnologije sa sobom nosi i određene posledice, mnogi poslovi koji zahtevaju srednju i nižu stručnu spremu su nestali sa pojavom digitalizacije. Brzi napredak u digitalizaciji uključuje potencijalnu automatizaciju kognitivnih zadataka i taj razvoj ugrožava čitav računovodstveni sektor (Tiberius & Hirth, 2019). Kompanije moraju da razmišljaju unapred i da imaju uvid u tehnološke trendove koji imaju potencijal da promene pravila sektora i stvore nove konkurente (Tiberius & Hirth, 2019). Pojedini autori navode da je između 94% - 98% poslova u sektoru računovodstva ugroženo i da se nalaze u zoni rizika (Jylhä & Syynimaa, 2019). Ključ uspeha u budućnosti su ljudi koji imaju mogućnost da „sarađuju“ sa računarima i softverima na efikasan i inteligentan način. U narednih dvadeset godina, računovodstvena profesija će doživeti korenite promene (to će biti potpuno drugačija profesija od onoga što danas vidimo). U okviru računovodstvenog sektora danas se radi na potpuno drugačiji način u odnosu kako se radilo pre dvadeset godina (Türegün, 2019). Sistemi upravljanja dokumentima koji su se pojavili kasnih 90-ih godina računovodstvenoj profesiji omogućili su obavljanje transakcija bez upotrebe papira. Zahvaljujući ličnim portalima za korisnike koje je 2001. godine uveo Thomson Reuters, kupci mogu bilo kada i u bilo koje vreme dobiti usluge, bolju komunikaciju i saradnju bez obzira gde se nalazili (Türegün, 2019). Jedan od glavnih efekata koji je digitalizacija imala na računovodstvo je njegova sposobnost da koristi kompjuterizovane sisteme za pretragu i evidentiranje finansijskih transakcija (Simović, 2013). Sistemi su smanjili vreme za formiranje finansijskih informacija koje će biti predstavljene menadžmentu, a koje su osnova za donošenje odluka. Postoji niz drugih mogućih rešenja primenjenih u računovodstvu, a koji smanjuju utrošak vremena, smanjuju troškove i povećavaju stvaranje vrednosti (Vićentijević, 2021). Digitalizacija računovodstvene profesije doprinela je povećanom funkcionalnošću, preciznošću, boljim eksternim izveštavanjima i bržom obradom podataka. Proces u računovodstvu koji je ranije podrazumevao unos računovodstvenih dokumenata i njihovo knjiženje, danas je u potpunosti automatizovan (Stefanovova i sar., 2019). Ceo proces čitanja faktura, kao i njihovo objavljivanje vrše digitalizacija i veštačka inteligencija. Raniji elementarni zadaci kao što je dnevno računovodstvo, danas su automatizovani sa najnaprednijim funkcijama, a to računovođama omogućava veće preglede poslovanja (Parviainen i sar., 2017).

Nove kompetencije

Posao računovođe je širok i obuhvata različite aktivnosti, što znači da digitalizacije ove profesije podrazumeva promene u veštinama i zadacima. Da bi bili atraktivni na tržištu računovođe moraju da prate razvoj, ali i nove zahteve koji se tiču kompetencija. Veštine kao što su percepcija i praćenje rutinskog rada, a koje se takmiče sa mašinama postale su manje važne. Umesto toga, aktivnosti koje doprinose mašinskom radu, kao što su deduktivno zaključivanje i pisano izražavanje, predstavljaju ono što je od izuzetnog značaja i važnosti. U današnje vreme, ali i u budućnosti, fleksibilnost predstavlja važnu sposobnost u daljem razvoju kompetencija (MacCrory i sar., 2022).

Rad sa promenama koje donosi digitalizacija zahteva kompetenciju koja se tiče upravljanja složenim sistemima. Ovi sistemi mogu da izazovu probleme i to kada se generisani podaci moraju pročitati kako bi se potom iskoristile informacije, a pojedini autori tvrde da to može da umani efikasnost (Drum & Pulvermacher, 2016). Da bi se rad unapredio važno je da se tehnologija primenjuje na adekvatan način. Takođe, neophodno je i stalno ažuriranje tehničkih kompetencija koje su prilagođene profesiji i to kako bi računovođe imale priliku da stvore konkurentsku prednost (Guthrie & Parker, 2016). Kao što je prethodno naglašeno većina zadataka koji se obavljaju manuelno će biti zamenjeni automatizovanom tehnologijom. S druge strane, zadaci koji zahtevaju ličnu komunikaciju neće biti automatizovani. Samim tim kompetentnost računovođa treba da leži u ličnoj komunikaciji (Dawson, 2015). Može se zaključiti da će digitalna tehnologija u budućnosti imati veliki uticaj na računovodstvo, reviziju i rad u finansijama te samim tim računovođe moraju da se konstantno razvijaju.

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI RAČUNOVODSTVENE PROFESIJE

Mogućnosti povezane sa digitalizacijom računovodstvene profesije

Kao što je prethodno naglašeno digitalizacija je donela mnogobrojne mogućnosti u sektoru računovodstva. Primena računarske tehnike razvila je računovodstvo kroz napredak u primeni računovodstvenih oblika i tehnika koje omogućavaju obradu velike količine informacija za kratko vreme, a to pruža mogućnost računovođama da uštede vreme. Digitalizacija je dovela do povećanja fleksibilnosti i bržeg prenosa podataka. Takođe, omogućila je da revizija ima manje troškove (Perić i sar., 2021). Robotska automatizacija procesa- RPA dovela je do povećanja produktivnosti u 95% svih svetskih kompanija. Može se reći da RPA poboljšava produktivnost, usklađenost i mogućnost isporuke automatizovanih informacija u značajnom obimu.

Važno je naglasiti da su ove mogućnosti dostupne samo ukoliko se računovođe usude da investiraju u RPA. Dakle, primena RPA u sektoru računovodstva i finansija usmerena je na dokumentovane korake procesa, a koji predstavljaju prilike gde bi se RPA mogao integrisati. Korišćenje RPA dovodi do poboljšanja neophodne pripreme za automatizaciju obrade podataka kroz sisteme. Važno je naglasiti da je RPA veza koja spaja jaz koji se javlja između različitih aplikacija koje se koriste i posmatra se kao poslednja faza u procesu automatizacije u sektoru računovodstva i finansija.

Prednosti robotizovanog računovodstva i finansija mogu biti finansijske i operativne, a to podrazumeva (Mappala & Pasco, 2021):

- Robotizovano računovodstvo i finansije predstavljaju sponu koja se nalazi na vrhu postojeće infrastrukture, a to dovodi do smanjenja potreba za promenama IT infrastrukture same kompanije.
- U ovom sektoru RPA nije usmeren na samo jedan deo procesa. Njegova primena usmerena je na više procesa u isto vreme (npr. potraživanja od kupaca, obaveze prema dobavljačima, upravljanje troškovima i sl.).
- Robotizovano računovodstvo izdvaja se u kretanju podataka bez bilo kakvih grešaka, uz umanjenu varijabilnost izlaza.
- Primenom robota u sektoru računovodstva i finansija, koji vode računa o spornom unosu podataka, zaposleni imaju slobodu da se suoče sa radom visoke vrednosti i to tamo gde je to zaista neophodno.
- Ugradnju robota u računovodstvene i finansijske procese u kompanijama moguće je učiniti u relativno kratkom roku (za to je potrebno nekoliko dana).

Važno je naglasiti da računovođe u ovom slučaju svoje znanje mogu da iskoriste za pripremu, praćenje i optimizaciju rada robota, ali isto tako mogu da deluju kao savetnici ili menadžeri za robotizaciju i automatizaciju procesa u sektoru računovodstva. S druge strane, zaposleni koji obavljaju zadatke u računovodstvu, predstavljaju najbolji izvor stručnosti i upravo oni najbolje znaju koje zadatke/procese je neophodno robotizovati i automatizovati.

Naime, novi poslovi (ali i poslovi i zadaci koji tek treba da nastanu) koje obavljaju računovođe u kombinaciji sa robotima, mogu da dovedu do nastanka promena u organizacijskoj strukturi kompanije. Promene u strukturi mogu da budu takve da roboti postaju deo ljudskih timova i u njima učestvuju kao asistenti i u tom slučaju ne predstavljaju konkurenciju za zaposlene. Ono što je važno naglasiti jeste da je neophodno utvrditi kakvi su efekti saradnje robota i ljudi, ali i koje posledice mogu da nastanu kada je reč o motivaciji i zadovoljstvu zaposlenih.

Takođe, važno je naglasiti i da izbor tretmana ulaznih faktura predstavlja važan deo računovodstva, jer upravo u ovom koraku postoji mogućnost da se uštede resursi. Vreme koje je potrebno za obradu predmeta u mnogim slučajevima zavisi od toga koji je metod obrade faktura upotrebljavan (Stefanovova i sar., 2019). Digitalno upravljanje fakturama, računovođama omogućava uštedu vremena, veću fleksibilnost, ali i sigurnost. Neke od prednosti su poboljšanje kvaliteta, brzine, efikasnosti i bolje donošenje odluka u resursima koji stvaraju vrednost. Postoje različiti faktori povećane efikasnosti, među kojima je i automatizacija računovodstvenih podataka. Procesi kao što su izveštavanje, planiranje, konsolidacija i predviđanje mogu se automatizovati. Primenom digitalnih alata informacije se mogu brzo obraditi, a to dalje dovodi do bržeg donošenja odluka. Računovođe imaju priliku da donesu pravu odluku u pravo vreme, a to može da dovede do proizvodne dobiti. Naime, postoje programi koji vizualizuju poslovne događaje kako bi same kompanije mogle da izvedu značajne zaključke. Veće kompanije mogu da primenjuju systemske softverske pakete koji imaju niz prednosti, kao što je planiranje resursa (Travar i sar., 2020). Ovi sistemi ne samo da pojednostavljaju rad već omogućavaju da se finansijske informacije koje su još uvek „sveže“ i relevantne za menadžment i druge zainteresovane strane, predstavljaju što je brže moguće.

Izazovi sa kojima se susreću računovođe tokom digitalizacije

Jedan od najvećih izazova sa kojim se računovođe susreću je to što njihove veštine moraju biti prilagođene kako bi pravilno mogli da upravljaju digitalizacijom i iz nje izvukli maksimum (Schäffer & Weber, 2016). Potrebne kompetencije usmerene su na tehnička rešenja, ali za to nije dovoljno imati samo opštu IT kompetenciju, već je potrebna specijalizacija u skladu sa različitim funkcijama i alatima koji su razvijeni u okviru računovodstvene profesije. Samim tim, kompanije će morati da preduzmu odgovarajuće mere kao što su npr. edukacije, koje će obezbediti neophodna znanja i na taj način će interno da razvijaju kompetencije svojih zaposlenih, a koje su povezane sa digitalizacijom i to na ciljno orijentisan način. Računovođe, moraju da budu u toku sa rešenjima koja im mogu olakšati rad (Vićentijević, 2021).

Razvoj savremenih računovodstvenih sistema dovodi do smanjenja obima posla (Sekerez, 2021; Gulin i sar., 2019). Mnogi digitalni sistemi aktivno se primenjuju u računovodstvu. Naime, 702 zanimanja nalaze se u opasnosti da budu u potpunosti automatizovana, a računovodstvena profesija se nalazi u samom vrhu ove liste.

Promene i implementacije koje se vrše u poslovanju, a rezultat su digitalizacije mogu se posmatrati kao dug i skup proces. Kompanije koje su već uvele nova rešenja ili se nalaze u fazi uvođenja su pre svega velike kompanije, jer u malim kompanijama primena skupih rešenja nije isplativa (Gulin i sar., 2019). Mnoge kompanije se odlučuju da ne uvide nova digitalna rešenja, a razlog su visoki troškovi. Međutim, finansijski aspekti mogu se posmatrati kao pokretački, ali i kao ograničavajući faktori.

BUDUĆNOST RAČUNOVODSTVENE PROFESIJE

Računovodstvena profesija će se u budućnosti promeniti. U narednih nekoliko decenija doći će do tri velike promene. U te promene ubrajaju se: razvoj digitalne i pametne tehnologije, globalizacija standarda i novi oblici regulacije. S obzirom da će mnoge manuelne aktivnosti u računovodstvu biti zamenjene digitalizovanim i automatizovanim rešenjima, računovođe će imati na raspolaganju više vremena koje će moći iskoristiti za neke druge aktivnosti. Pojedini autori navode da će se pre 2025. godine metod rada računovođa razviti sa pametnijim tehnološkim rešenjima koji će olakšati njihov rad. Softverski sistemi kao što su računarstvo u „oblaku“ vrše skladištenje dokumenata i na taj način se štedi i okolina i smanjuje obim posla. Društveni mediji, takođe će imati veću ulogu u struci i to kroz lakše obezbeđenje saradnje i zainteresovanih strana (Islam, 2022).

U budućnosti računovođe će i dalje biti pod uticajem digitalizacije i to će dovesti do pojave novih izazova. Međutim, nije moguće reći o kojim izazovima će biti reč, ali ono što se može zaključiti jeste da će se od računovođa zahtevati nove veštine i dublje poznavanje tehničkih rešenja. Promene koje se dešavaju u pojedinim sektorima imaće uticaj kako na računovođe, tako i na dobavljače i kupce. Sve ovo će dovesti do formiranja „novih“ računovođa, a to će biti posledica automatizacije i digitalizacije (Gulin i sar., 2019). U budućnosti „nove“ računovođe najviše će biti fokusirane na konsultantske usluge. Unutar industrije doći će do formiranja novih oblika regulacija, a to će dovesti do promene zakonodavstva, što će imati uticaj i na rad računovođa. Zakonodavstvo će na kraju ići u korak sa digitalizacijom i biće prilagođeno u skladu sa tim. Bez obzira na to što je digitalizaciju jako teško pratiti i razumeti, veštačka inteligencija učiniće profesiju efikasnijom. Smatra se da će 50% radnih zadataka računovođa biti zamenjeno računarima u roku od 20 godina. To što će se podaci menjati predstavlja prirodan deo procesa i u rad će biti uključeni novi radni zadaci, kao što su provera tehničkih rešenja, vođenje kupaca i analiza i tumačenje brojeva. Može se zaključiti da će u budućnosti tradicionalni računovođa postati računovođa digitalnog računovodstva.

Zaključak

Digitalizacija, iako je aktuelna dugi niz godina, i dalje je u stalnom razvoju. Važno je naglasiti da nove generacije sa više poverenja i sa većom upućenosti u proces digitalizacije ulaze na tržište rada i zahtevaju efikasniji i automatizovaniji rad u računovodstvu. Zahvaljujući digitalnim rešenjima dužnosti računovođa se menjaju. U današnje vreme mnoge kompanije imaju skeniranje faktura, a veći deo pravilnika i priručnika je automatizovan.

Kada je reč o kompetencijama za buduće računovođe, izuzetno je važno tehničko znanje, ali i društvene kompetencije. S obzirom da postoje indicije da će računovođe u budućnosti postati savetnici, potrebne su im i socijalne veštine. Da bi računovodstvena profesija bila efikasna i da bi se problemi mogli rešavati na adekvatan način potrebna je prisutnost i tehničke kompetencije. Budućim računovođama neće biti dovoljna opšta informatička kompetentnost, već će im biti potrebna specifična znanja u okviru različitih funkcija. Uz adekvatne uslove za razumevanje digitalnih rešenja, rad će konstantno ići u pravcu sve veće automatizacije.

Izazovi digitalizacije sa kojima se kompanije susreću vezani su za implementaciju digitalnih rešenja. Izazov je u tome što je neophodno vreme i što je proces uvođenja tehničkih sistema veoma skup. Ovo prvenstveno utiče na manje kompanije jer su potrebna češća izveštavanja kako bi uvođenje tehničkih sistema bilo isplativo. Bez obzira na ovo, veliki broj manjih kompanija sve više počinje da primenjuje digitalne alate. Sa digitalizacijom mnogi zadaci se automatizuju, ali to neće dovesti do nestanka računovodstvene profesije. Buduće računovođe možda neće više obavljati poslove koje danas rade, ali će biti ogromna pomoć za formiranje finansijske strategije kompanije. Računovođe će pretraživati i pronalaziti informacije, o npr. ključnim pokazateljima koji će kompaniji obezbediti bolje investicije i performanse.

Literatura

- Bhimani, A., & Willcocks, L. (2014). Digitisation, 'Big Data' and the transformation of accounting information. *Accounting and Business Research*, 44(4), 469–490.
- Dawson, R. (2015). What is future of work? *Academic Leadership Series*, 6, 25–33.
- Dimitriu, O., & Matei, M. (2014). A New Paradigm for Accounting through Cloud Computing. *Procedia Economics and Finance*, 15, 840–846.
- Drum, D., & Pulvermacher, A. (2016). Accounting Automation and Insight at the Speed of Thought, 13(1). *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 181–186.
- Elliot, R. (2000). Who are we as a profession? And what must we become? *Journal of Accountancy*, 189(2), 81–85.
- Erić, D., Beraha, A., Đuričin, O., Kecman, Đ., & Jakšić, B. (2012). *Finansiranje malih i srednjih preduzeća u Srbiji*. Beograd: Institut ekonomskih nauka i Privredna komora Srbije.
- Fölster, S. (2014). *Vartannat jobb automatiseras inom 20 år- utmaningar för Sverige*. Stockholm: Stiftelsen för Strategisk Forskning.
- Ghasemi, M., Shafeiepour, V., Aslani, M., & Barvayeh, E. (2011). The impact of Information Technology (IT) on modern accounting systems. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 28, 112–116.
- Gulin, D., Hladika, M., & Valenta, I. (2019). Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession. *Enterprise Research Innovation Conference- ENTERNOVA*, 5, 502–511.
- Guthrie, J., & Parker, L. (2016). Whither the accounting profession, accountants and accounting researchers? Commentary and projections. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 29(1), 2–10.
- Hagberg, J., & Jonsson, A. (2016). *Handelns digitalisering: undran inför framtidens affärer*. Lund: Studentlitteratur.
- Ilić, B. (2019). *Elementi automatizacije – materijal sa predavanja 2019*. Novi Sad: Visoka tehnička škola strukovnih studija.
- Islam, A. (2022, 08 10). IFAC. Preuzeto sa PREPARING FUTURE-READY PROFESSIONALS: <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/discussion/future-accounting-profession-three-major-changes-and-implications-teaching-and-research>

- Jylhä, T., & Syynimaa, N. (2019). The Effects of Digitalisation on Accounting Service Companies. *SCITEPRESS Science And Technology Publications*, 21(1), 502–508.
- Kamordzhanova, N., & Selezneva, A. (2019). The Impact of the Digital Economy on Accounting, Reporting and Audit. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 79, 228–230.
- Kokina, J., & Devenport, T. (2017). The emergence of artificial intelligence: How automation is changing auditing. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 14 (1), 115–120.
- Kruskopf, S., Lobbas, C., Meinander, H., Söderling, K., Martikainen, M., & Lehner, O. (2019). Digital Accounting and the Human Factor: Theory and Practice. *ACRN Journal of Finance & Risk Perspectives (Special Issue)*, 9(1), 78–89.
- Kumar, K. (2018). Impact of digitalization in Finance & Accounting. *Journal of Accounting, Finance & Marketing Technology*, 2, (2), 1–9.
- MacCrory, F., Alhammadi, Y., Westerman, G., & Brynjolfsson, E. (2022, 09 09). *K12 Accountability*. Preuzeto sa http://www.k12accountability.org/resources/For-Parents/Racing_With_and_Against_the_Machine_Changes_in_Occupational_Skill.pdf
- Mappala, T., & Pasco, M. (2021). The robotic process automation in accounting: Impact of relative advantage, trialability and user-friendly innovation adoption attributes. *Journal of the Academy of Business and Emerging Markets*, 51–62.
- Parviainen, P., Tihinen, M., Kääriäinen, J., & Teppola, S. (2017). Tackling the digitalisation challenge: how to benefit from digitalisation in practice. *International Journal of Information Systems and Project Management*, 5(1), 63–77.
- Perić, M., Kaličanin, M., & Kaličanin, Z. (2021). Uticaj razvoja informacionih tehnologija na unapređenje rada revizije. *ECOLOGICA*, 28. (104), 533–542.
- Petrović, Z., Knežević, G., & Milojević, M. (2021). *Informacioni sistemi, drugo izdanje*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Puškarović, S. (2015). Nužnost savremenog definiranja računovodstva. *Tranzicija*, 17, 36, 41–65.
- Schäffer, U., & Weber, J. (2016). Digitization will radically change controlling. *Controlling & Management Review*, 60(6), 6–17.
- Sekerez, V. (2021). Interorganizaciona dimenzija upravljanja troškovima nabavke. *Računovodstvena znanja kao činilac ekonomskog i društvenog napretka*, 131–145.
- Simović, V. (2013). *Elektronsko poslovanje- skripta*. Beograd: Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije.

- Snickars, P. (2014). *Digitalism: när allting är Internet*. Stockholm: Volante.
- Stefanovova, Z., Bartkova, H., & Peterkova, J. (2019). Evaluation of the Effects of Digitization in the Process of Accounting Operations in a Selected Manufacturing Company. *SHS Web of Conferences*, 74, 1–7.
- Stevanović, N., & Petrović, T. (2010). *Upravljačko računovodstvo*. Brčko: Ekonomski fakultet u Brčkom.
- Šljivić, S., Lukić, R., & Vojteški Kljenak, D. (2019). Digitalizacija korporativnih finansija. *Zbornik radova- Treće naučno stručne konferencije sa međunarodnim učešćem "TRENDOVI U POSLOVANJU 2019"* (str. 33-50). Kruševac: Visoka poslovna škola strukovnih studija "Prof. dr Radomir Bojković".
- Štrumberg, I., & Bačanin-Džakula, N. (2021). *Klaud računarstvo*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Tiberius, V., & Hirth, S. (2019). Impacts of digitization on auditing: A Delphi study for Germany. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 37.
- Travar, M., Travar, D., & Ristić, S. (2020). *ERP sistemi – automatizacija poslovnih procesa u praksi*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka.
- Trigo, A., Belfo, F., & Estebanez, R. (2014). Accounting Information Systems: The Challenge of the Real-time Reporting. *Procedia Technology*, 16, 118–127.
- Türegün, N. (2019). Impact of technology in financial reporting: The case of Amazon Go. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 30(3), 90–95.
- Vasarhelyi, M., & Alles, M. (2008). The "now" economy and the traditional accounting reporting model: Opportunities and Challenges for AIS research. *International Journal of Accounting Information Systems*, 9, 227–239.
- Vićentijević, K. (2021). Izazovi računovodstva u savremenom digitalnom okruženju. *Revizor*, 24, 93, 27–36.
- Vidas, I. (2021). Digitalizacija poslovanja i računovodstvenih usluga s naglaskom na sigurnost podataka. *Računovodstvo, revizija i financije- RRIF*, 47.
- Weinstein, A. (2021). Business models for the now economy. *Journal of Business Strategy*, 42(6), 382–391.

Nemanja Ž. Budimir i Tanja N. Budimir

"Andrej Budimir" Foundation, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE ACCOUNTING PROFESSION

Abstract: Digitalization is a topic that is constantly developing and appearing in today's society. It has affected many professions, but also today's society as a whole. Digitalization can be explained as a phenomenon that contributes to technological development, and this has also led to a change in work in accounting. Namely, information represents an important part of the driving force for the success and further development of digitalization. With information as a common factor and driving force for implementation, digitalization is believed to have great potential to impact accounting on multiple levels. There are a number of changes with digitalization that have had an impact on accounting. Solutions and tools that are adopted and adapted specifically for accounting in many cases increase efficiency in the form of time consumption, cost reduction in several areas, but change the process of value creation in accounting work. As a result, information technology is applied daily by certain actors in this sector in order to successfully and efficiently perform their daily tasks, as well as more advanced obligations.

Keywords: Digitalization, automation, accounting, competences, challenges

BILJEŠKE O AUTORIMA

Mirjana B. Bartula (1971), doktor nauka - nauka o zaštiti životne sredine, izvanredna profesorica. Univerzitet Metropolitan Beograd – Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Srbija, Oblast istraživanja: Degradacija i renaturalizacija životne sredine, upravljanje prirodnim resursima.
E-mail: mirjana.bartula@futura.edu.rs.

Nemanja Ž. Budimir (1988), magistar ekonomije, Fondacija „Andrej Budimir“ Banja Luka, Bosna i Hercegovina. Uža oblast znanstvenoga stvaralaštva: računovodstvo i finansije,
E-mail: nemanja.fondacijaandreibudimir@gmail.com.

Tanja. N. Budimir (1964), ekonomistica, direktorica, Agencija za knjigovodstvene poslove “Budimir”
Email: fondacija.andreibudimir@gmail.com.

Radoje Lj. Laušević (1963), doktor nauka, Institut za biologiju mora Univerziteta Crne Gore Kotor, Uže područje znanstvenoga istraživanja: biologija mora, ekologija i zaštita morskih ekosustava
E-mail: radoje-lausevic@gmail.com.

Martina M. Primorac (1988), doktorica društvenih znanosti, polje pravnih znanosti, grana međunarodno pravo, docentica, Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije Sveučilišta Hercegovina, Uže područje znanstvenog istraživanja: pravne znanosti, međunarodno pravo.
E-mail: martina.primorac@hecegovina.edu.ba.

Kristina S. Slunjski (1987), doktorica znanosti, neovisna istraživačica, Varaždin, Republika Hrvatska, Uže područje znanstvenog istraživanja: filologija
E-mail: slunjski.kristina@gmail.com.

Karolina K. Tadić Lesko (1971), doktorica pedagoških znanosti, docentica – društvene znanosti, pedagogija. Centar za socijalni rad Grada Mostara“ Mostar, Uže polje znanstvenoga stvaralaštva – socijalna pedagogija, preventivni program, obiteljska pedagogija
E-mail: katarinamos@gmail.com.

Ruža I. Tomić (1952), doktorica pedagoških znanosti, emeritus profesorica, Sveučilište Hercegovina – Fakultet društvenih znanosti dr. Milenka Brkića, Bijakovići, Bosna i Hercegovina,. Uža područja znanstvenoga stvaralaštva:

socijalna pedagogija, specijalna pedagogija, metodika, didaktika, obiteljska pedagogija.

E-mail: ruzatomic@gmail.com

UPUTE AUTORIMA

U časopisu *Putokazi* Sveučilišta Hercegovina objavljuju se izvorni znanstveni, pregledni i stručni radovi iz područja znanstvenih disciplina koje se izučavaju na Sveučilištu, a koji nisu prethodno objavljeni i nisu u procesu recenziranja u drugom časopisu. Radovi se strukturiraju u skladu sa IMPRAD-formatom koji je propisala Američka psihološka asocijacija APA.

Jezik. Radovi se objavljuju na jezicima konstitutivnih naroda u BiH: hrvatskom, bosanskom, srpskom, i na engleskom jeziku.

Pisanje rada. Radovi se pišu u tekst procesoru Microsoft Office Word – fontom Times New Roman (veličine 12, točaka za osnovni tekst i 11 točaka za fusnote i popis literature), s razmakom 1,5. Stranice se numeriraju u donjem desnom kutu. Radovi trebaju biti pisani jasno i razumljivo, logičkim redom.

Autor. Ime i prezime autora (koautora), naziv institucije (sveučilište, fakultet), mjesto, država (ukoliko je autor iz inozemstva). Piše se malim slovima, centrirano, boldom, 12,0 točaka.

Naslov rada. Naslov treba biti informativan tako da obuhvati predmet proučavanja – istraživanja i da ne sadrži više od deset riječi. Uz naslov rada može u fusnoti biti bilješka o radu ako je nastao iz istraživačkoga projekta ili predstavlja ekspoze obranjene disertacije, ili njezinih dijelova, s podacima o fakultetu i povjerenstvu. Naslov se piše velikim slovima, centrirano, boldom, 14,0.

Sažetak rada. Obim sažetka ne smije biti iznad 250 riječi ili do 1400 znakova, na jeziku na kojem je rad napisan. U Sažetku treba iznijeti svrhu i cilj rada, metode, glavne rezultate i zaključak. Tekst sažetka piše se normalom, 12,0.

Ključne riječi. Potrebno je napisati pet ključnih riječi ili kraćih sintagma odvojenih zarezom, italicom, 12. Iza posljednje dolazi točka. U ključne riječi ne ulaze one koje su u naslovu rada.

Tekst rada. Radove empirijskoga karaktera potrebno je strukturirati tako da osim uvoda i zaključka, imaju tri osnovna dijela: 1) Teorijski pristup problemu, 2) Metodološki okvir istraživanja i 3) Rezultati i diskusija.

Uvod. Malim slovima, centrirano, normal, bez obilježavanja brojem. Tekst uvoda se piše normalom, 12,0.

Podnaslovi rada. Glavni podnaslovi ispisuju se velikim slovima, bez numeriranja brojevima, centrirano, normal, boldom 12. Podnaslovi, malim slovima, centrirano, bez obilježavanja brojevima, boldom, 12,0.

Citiranje. Pozivanje na autore u tekstu navodi se u zagradi unosom prezimena autora i godine izdanja, npr. (usp. Matić, 2012). Citate prate reference s prezimenom autora, godinom objavljivanja i brojem stranice, npr. (Matić, 2012: 56). Pri citiranju koriste se navodnici („n”) i polunavodnici (’n’). Za radove s dva autora navode se oba, a za više koautora poslije prvog dodaje se kratica: i sur. Za citate od preko 350 znakova potrebno je zatražiti pismenu dozvolu za objavljivanje.

Fusnote i kratice. Fusnote se koriste za objašnjenja. Kratice treba izbjegavati.

Tablice, grafikoni, sheme i slike. Tablice se rade u programu Microsoft Office Word (bez vertikalnih linija), a ilustracije (slike i crteži) u JPG formatu, s maksimalnom širinom 11,5cm. Imenuju se brojem, prateći redoslijed u tekstu ili u prilogima, i odgovarajućim naslovom, centrirano (italic, 10,5), npr. Tablica 3. *Struktura uzorka istraživanja.* Nazivi tablica i grafikona ispisuju se iznad, a slika i shema ispod. Tablice iz SPSS-a i ostalih statističkih programa potrebno je prevesti na jeziku na kome je rad napisan. Rezolucija digitalnih slika ograničena je najmanje na 300 dpi. Za slike iz tiskanih izvora potrebno je priložiti pismeno odobrenje vlasnika autorskih prava. Ispod preuzetih tablica, grafikona i slika navodi se izvor. Ukoliko je potrebno, navode se i objašnjenja oznaka koje su korištene. Autor je obavezan da na zahtjev urednika ili recenzenata dostavi bazu podataka iz koje su izračunate statističke mjere.

Odlomci: Prva riječ odlomka uvlači se za šest slovnih mjesta. Prored između odlomaka je isti kao i između redaka (1,5).

Isticanje teksta. Isticanje dijelova teksta izvodi se kurzivom.

Interpunkcijski znaci i brojevi. Uvijek se pišu normalom.

Zaključak. Osim osnovnih nalaza istraživanja u zaključcima navode se implikacije za praksu i daju ideje za nova istraživanja. Podnaslov *Zaključak* ispisuje se boldom, centrirano, 12.

Literatura. Navode se samo reference koje su citirane i na koje se poziva u radu, i to abecednim redom prema prezimenu autora, bez numeracije.

Monografije, udžbenici, leksikoni:

Janković V. (1973). *Slobodno vrijeme u pedagoškoj teoriji i praksi*. Zagreb: PKZ.

Članci u časopisima:

Doutlik, K. (2014). Stavovi roditelja o suradnji s učiteljima u Waldorfskoj školi. *Školski vjesnik*, 63(4), 531–55

Članci u zbornicima:

Sekulić-Majurec, A. (2007). „Uloga sudionika odgojno-obrazovnog procesa u stvaranju, provedbi i vrednovanju kurikuluma”. U: Previšić, V. (ur.): *Kurikulum: teorije – metodologija, sadržaj – struktura* (305–328). Zagreb: Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Veb dokumenti:

Percepcija. (2012). Psychological Interactive, 2, 12–18, www.wiki.com (pristupljeno 14. 10. 2012).

Ukoliko se u tekstu navodi veći broj radova istog autora publiciranih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju se početna slova abecede, npr. 2010a, 2010b. Termin *Literatura* ispisuje se centrirano, boldom, normalom, 11.

Sažetak na engleskom jeziku. Ako je rad pisan hrvatskim, bosanskim ili srpskim jezikom, sažetak treba pisati na engleskom jeziku. Ako je rad pisan na engleskom jeziku sažetak se piše hrvatskim jezikom. Uz *Sažetak* navode se: ime i prezime autora (koautora), institucija, mjesto i naslov rada Tekst sažetka: italicom 10,5.

Gljučne riječi na engleskom jeziku. Ako je rad pisan na hrvatskom, bosanskom ili srpskom jeziku ključne riječi pišu se na engleskom jeziku. Ako je rad pisan na engleskom jeziku tada se pišu na hrvatskom jeziku.

Opseg rada. Do jednoga autorskog arka, odnosno 30000 znakova s praznim mjestima. U to ograničenje ne ulazi *Sažetak* i *Popis literature*. Za pregledne radove urednik može u izuzetnim slučajevima dopustiti proširenje teksta za 20%.

Evaluacija radova. Radove recenziraju dva recenzenta, kojim nije dostupan autorov identitet, a ni autorima identitet recenzenata. Iz navedenih razloga iz teksta treba izostaviti sve što može otkriti autora (kao što su, npr., prepoznatljive autoreference. Rad može biti: 1) prihvaćen za objavljivanje, 2) upućen na doradu, 3) odbijen za objavljivanje. O rezultatima recenzije autori/koautori obavještavaju se dostavljanjem recenzentskog lista. Uredništvo kategorira radove u znanstvene i stručne. Znanstveni radovi: 1) izvorni znanstveni članak, 2) pregledni članak, 3) prethodno priopćenje, 4) znanstvena kritika, odnosno polemika. Stručni radovi: 1) stručni članak, 2) informativni pri-log, 3) prikaz, 4) bibliografija.

Dostave radova. Radovi se dostavljaju na e-mail: putokazi@hercegovina.edu.ba. Uz radove dostavljaju se *Autorski obrazac* i *Izjava autora*, koji se mogu preuzeti na internetskoj stranici: www.putokazi.ba

Izdanja. Časopis izlazi dva puta godišnje u tiskanom i elektronskom izdan

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

In the journal Putokazi University of Herzegovina are published original scientific, scholarly and professional papers from the field of scientific disciplines studied at the University, which have not been published before and are not in the process of being reviewed in another journal. The papers are structured in accordance with the IMPRAD format prescribed by the American Psychological Association of APA.

Language. Papers are published in the languages of constituent peoples in BiH: Croatian, Bosnian, Serbian, and in English.

Papers. Authors should submit Word or rich-text files by the journal's preferred method.

Standard for Word is: font Times New Roman (size 12 points for the basic text, and 11 points for the footnotes and literature list), with a space of 1.5. Papers need to be written in a clear and understandable way.

Author. Name and surname of the author (co-author), institution name (university, faculty), place, country (if the author is from abroad). They are written in small letters, centered, bold, 12 points size.

Title. The title should be informative so as to include the subject of study/research and contain no more than ten words. In addition to the title of the paper, there may be a work note if it is a research project or represents a defended dissertation, or parts of it, with information about the university/faculty and the committee. The title is capitalized, bold, bold, size 14.

Abstract. The abstract should not be over 250 words or up to 1400 characters, in the language in which the work is written. In the summary, the purpose and purpose of the work, methods, main results and conclusions should be presented. The abstract text is written in normal, size 12.

Keywords. Author should deliver five key words or short syntax separated by comma, italic, size 12. Key words should not include those from the title of the work.

Text. The works of empirical character need to be structured so that, apart from the introduction and the conclusion, they have three basic parts: 1) Theoretical approach to the problem, 2) Methodological framework of research and 3) Results and discussion.

Introduction. Smaller fonts, centered, normal, with no marking. The introductory text is written in normal, size 12.

Subtitles. The main sub-headings are printed in capital letters, without numbering, centered, normal, bold, size 12. Other sub-headings, in small letters, centered, without marking, bold, size 12.

References. Referring to authors in the text is included in brackets by entering the author's name and year of publication, e.g. (see Matić, 2012). Quotations follow the references with the author's name, year of publication and the number of pages, e.g. (Matić, 2012:56). In quotation, quotations marks ("n") and semicolons ('n') are used. Papers with two authors are quoted with both authors, and for papers from more than two co-authors after name of the first, the abbreviation is added: "et al.". For quotations of over 350 characters, authors must provide a written permission to publish.

Footnotes and Abbreviations. The footnotes are used for explanations. In general, abbreviations should be avoided.

Tables, Charts, Schemes and Images. Tables should be made in Word (preferably without vertical lines), and illustrations (pictures and drawings) in JPG format, with a maximum width of 11.5 cm. They are numbered, following the order in the text or in the attachments, and the corresponding title, centered (italic, size 10,5), e.g.: "Table 3: Structure of the survey sample." The titles of tables and charts are printed above them, and titles of pictures and diagrams are written below them. Tables from SPSS and other statistical programs need to be translated into the language in which the work is written. Digital image resolution is limited to at least 300 dpi. For prints from print sources, one must attach the written permission of the copyright owner. Below the downloaded tables, graphs and images a source should be listed. If necessary, explanations of the tags used are also provided. The author is obliged to submit a database from which the statistical measures are calculated at the request of the editor or reviewers.

Punctuation marks and Numbers. They are always written normal, size 12.

Conclusion. In addition to the basic findings of the research, the conclusions state the implications for the practice and give ideas for new research. Sub-heading "Conclusion" is printed in bold, centered, size 12.

Literature. Only references mentioned and referred to in the paper are quoted in alphabetical order, according to author's surname, without numbering the list.

Paper size. Up to thirty thousand (30,000) characters (including spaces). This limitation does not include Summary and Literature. For review papers, the editor may allow, in exceptional cases, 20% extension of the text size.

Evaluation. The papers are reviewed in 'blind' review, by two peer reviewers, who do not have information of the author's identity, as well as authors do not know the identity of reviewers. For these reasons the text should omit all information that can reveal identity of the author (such as, for example, recognizable self-referencing). The work may be: 1) accepted for publication, 2) submitted for refinement, 3) rejected for publication. The authors / co-authors are notified of the results of the reviews through delivery of reviewer's list. The editorial board classifies the papers as scientific or professional. Scientific papers may be classified as: 1) articles (original scientific paper), 2) review articles, 3) research notes (previous announcements), 4) scientific polemics. Professional papers may be classified as: 1) profession article, 2) information leaflet, 3) presentation, 4) bibliography.

Submission. Works should be sent to the e-mail address: putokazi@hercegovina.edu.ba. The *Author's Form* and the *Author's Statement* should be submitted with the paper, and those forms can be downloaded from the website: www.putokazi.ba

Editions. The journal is published twice a year, both in printed and electronic editions.

ISSN 2566-3755

9 772566 375007